

Επισφάλεια: Βιβλιογραφική Ανασκόπηση.

1. Εννοιολόγηση και προέλευση του όρου

Στην ηπειρωτική Ευρώπη (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία) έχει ξεκινήσει εδώ και κάποιο διάστημα μια επιστημονική και πολιτική συζήτηση για την κατάρρευση και τα όρια του κοινωνικού κράτους, τις αλλαγές στην εργασία, τη νέα φτώχεια. Μια συζήτηση που καταλήγει – ή συνοψίζεται – στην άρθρωση ενός λόγου περί επισφάλειας (précarité) των εργαζομένων. Η συζήτηση αυτή στην Ελλάδα μόλις που εμφανίζεται στις μέρες μας – αφού η κοινωνική προστασία ποτέ δεν έφτασε να καλύπτει τις ανάγκες των πολιτών σε ικανοποιητικό βαθμό¹ - και στις Αγγλοσαξονικές χώρες - την ηγεμονική δύναμη στην παραγωγή επιστημονικού λόγου – διεξάγεται με διαφορετικό λεξιλόγιο, εξαιτίας της κυριαρχίας της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, χρησιμοποιώντας τους όρους της ευελιξίας, της ελαστικότητας και της ενίσχυσης των δυνατοτήτων πρόσβασης στην απασχόληση. Στην γηραιά Ευρώπη, αυτές οι αναταράξεις υπό συζήτηση μπορούν να συνδεθούν με τη νεωτερικότητα, την οικονομική παγκοσμιοποίηση, τις διαδικασίες εξατομίκευσης, μια γενικευμένη αποσταθεροποίηση και αβεβαιότητα.

Στην Ελλάδα, ο λόγος περί επισφάλειας στο πλαίσιο της συζήτησης περί εργασίας και απασχόλησης είναι σχετικά πρόσφατος, και ίσως να μπορούμε να αξιώσουμε ότι είναι αποτέλεσμα αφενός των πρόσφατων κοινωνικών κινημάτων και αφετέρου των αλλαγών στην ελληνική αγορά εργασίας που ακολουθούν την Ευρώπη. Η λέξη επισφάλεια χρησιμοποιείται από εμάς αλλά και γενικότερα τα τελευταία χρόνια ως μετάφραση των όρων précarité στα γαλλικά, precarity/precarioussness στα αγγλικά, Prekarität στα γερμανικά, recarietà στα ιταλικά. Η λατινική ρίζα της λέξης είναι θρησκευτική, και χρησιμοποιείται, τουλάχιστον στα γαλλικά, από το 14ο αιώνα: είναι η λέξη precor, απ' όπου προκύπτουν οι λέξεις pray/prayer (=προσεύχομαι, προσευχή) και precarius (=επίθετο που δηλώνει “κάτι/κάποιον που αποκτάται μετά από προσευχή”)(Barbier, Brygoo & Viguiet, 2002). Το λεξικό του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης (1965) ανάγει την πρώτη χρήση στα αγγλικά το 1646 δίνει τις ακόλουθες σημασίες για τον “precarious”: α) αυτός που βασίζεται στην χάρη και την ευχαρίστηση κάποιου άλλου, επομένως αβέβαιος· β) που προκαλεί ερωτηματικά· γ) που βασίζεται στις συνθήκες ή την τύχη· δ) σε κίνδυνο· ε) ικέτης, ικετευτικός². Η ελληνική λέξη “επισφάλεια”, αν και μη χρησιμοποιούμενη ιδιαίτερα, είναι παλιά. Ο Δημητράκος (1959) δίνει τρεις ορισμούς για τον “ἐπισηφαλὴ” που μοιάζουν πολύ με την σημασία του όρου σήμερα: α) ὁ οἰωνεὶ ἐπὶ τῷ σφάλλεσθαι, ὁ ἐπὶ τῷ πίπτειν τείνων, ὁ ὑποκειόμενος εἰς πτώσιν· β) ὁ ἐνέχων κινδύνους, κινδυνώδης, ἐπικίνδυνος· γ) ὁ μὴ ὦν ἐξασφαλισμένος ἀπὸ ἐπιθέσεως,

¹ Κάτι που αναλαμβάνει αναγκαστικά η οικογένεια

² Οι ακριβείς ορολογίες στα αγγλικά: a) held by the favour and at the pleasure of another, hence uncertain, b) question-begging c) dependent on circumstances or chances, d) perilous e) suppliant.

άπό προσβολής, οὔ ἢ θέσις εἶναι δι' αὐτόν ἐπικίνδυνος. Βλέπουμε ὅτι σύμφωνα με αὐτούς τους ὀρισμούς, ὁ ἐπισημῶν δὲν ἔχει ἀσφάλεια στὴ θέση του, διατρέχει κίνδυνος νὰ χάσει, νὰ προσβληθεῖ, νὰ (ἐκ)πέσει.

2. Ἡ ἔννοια στὴ φιλοσοφικὴ συζήτηση

Ἀναζητώντας τὶς ρίζες τῆς ἔννοιας ἐπισφάλεια πέρα ἀπὸ τους ὀρισμούς εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τὴν τοποθετήσουμε στὴν ἱστορία των ἰδεῶν καὶ στὴν φιλοσοφικὴ συζήτηση ποὺ διεξάγεται στὴν Ἑυρώπη ἀπὸ τὸ Μεσαίωνα. Μία ἀπὸ τὶς βασικὲς σχετικὲς ἔννοιες ποὺ ὑπάρχουν στὴ σχετικὴ συζήτηση τῆς φιλοσοφίας, τῆς θεολογίας καὶ τῆς αἰσθητικῆς εἶναι τὸ *Υψηλό*.

2.1. Τὸ Υψηλό: φόβος καὶ ἀγωνία, τρόμος καὶ προστασία

Ὁ σύγχρονος Ἰταλὸς πολιτικὸς φιλόσοφος Paolo Virno (2007), συζητώντας τὶς μορφὲς φόβου καὶ ἀσφάλεια τῆς ἐποχῆς μας, ἀντλεῖ ἀπὸ τὸν Ἰμάνουελ Καντ (1790/2002: μέρος I, βιβλίο II), ὁ ὁποῖος ἐπικεντρώνει στὴ διαλεκτικὴ τρόμου καὶ προστασίας ἐναντι τοῦ *Υψηλοῦ*. Σύμφωνα με τὸ Γερμανὸ φιλόσοφο, ὅταν βλέπουμε μία χιονοστιβάδα νὰ πέφτει, ἐνῶ βρισκόμαστε σὲ ἀσφαλὲς μέρος, μας πλημμυρίζει ἓνα αἶσθημα σιγουριάς, ἀναμειγμένο ὅμως, με τὴν οἰζυμμένη ἀντίληψη ὅτι εἴμαστε ἀνυπεράσπιστοι. Τὸ *Υψηλό*, σύμφωνα με τὸν Καντ, εἶναι ἀκριβῶς αὐτὸ τὸ διπλό, ἐν μέρει ἀντιφατικὸ, συναἰσθημα. Ἐκινώντας ἀπὸ τὴν πραγματικὴ προστασία τὴν ὁποία τυχαίως ἐκμεταλλεύτηκα ὡς ἄτομο, ἀναρωτιέμαι τι θὰ μπορούσε νὰ ἐγγυηθεῖ στὴν ὑπαρξή μου ἀπόλυτη καὶ συστηματικὴ προστασία. Πρώτῳ, δηλαδὴ, τι θὰ με διαφύλαττε, ὄχι ἀπὸ τὸν ὁποιοδήποτε καθορισμένο κίνδυνος, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐγγενὴ ἐπικινδυνότητα τῆς ἰδίας τῆς ὑπαρξῆς μου στὸν κόσμος (Βίρνο, 2007: 21). Ὁ κόσμος ἔχει πάντα κάτι τὸ ἀπροσδιόριστο, εἶναι γεμάτος ἀπρόβλεπτα καὶ ἐκπλήξεις, εἶναι ἓνα ζωτικὸ πλαίσιο ποὺ δὲν ὑποτάσσεται μία γιὰ πάντα καὶ γι' αὐτὸ εἶναι πηγὴ συνεχῶς ἀσφάλεια. Ἐνῶ οἱ σχετικοὶ κίνδυνοι ἔχουν ἓνα “ὀνοματεπώνυμο” – πχ. μία χιονοστιβάδα, ἡ ἀπόλυση ἀπὸ τὴν ἐργασία, κτλ. – ὁ ἀπόλυτος κίνδυνος δὲν ἔχει συγκεκριμένο πρόσωπο, οὔτε μονοσήμαντο περιεχόμενο (Βίρνο, 2007: 22-23), ἀφοῦ συνδέεται με τὴν ὑπαρξή μας στὸν κόσμος. Ὁ ἀπόλυτος κίνδυνος ἀπαιτεῖ προστασία ἀπὸ τὴν ἴδιο τὸν κόσμος. Που νὰ βρῶ ἀνεὺ ὀρων προστασία ἀπὸ τὸν κόσμος; Τὸ αἶσθημα τοῦ *Υψηλοῦ* (ἢ τουλάχιστον μία ἀπὸ τὶς μορφὲς του), συνίσταται στὴ μετατροπὴ τῆς ἀνακούφισης, ποὺ ἀπολαμβάνεται χάρις στὴν ευκαιριακὴ προστασία, σὲ ἀναζήτηση τῆς ἀνεὺ ὀρων ἀσφάλεια, ποὺ μόνος τὸ ἠθικὸ Ἐγὼ μπορεῖ νὰ ἐγγυηθεῖ – σύμφωνα με τὸν Καντ- ἀφοῦ μόνος αὐτὸ ἔχει κάτι τὸ μὴ τυχαῖο ἢ πράγματι ὑπερκόσμιο. Ὁ ὑπερβατικὸς ἠθικὸς νόμος – ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ἡ ἐκκλησία – προστατεύει ἀπόλυτα τὸ ἄτομό μου, ἀφοῦ τοποθετεῖ τὴν ἀξία ποὺ τὸ ἀφορᾷ ἐπάνω ἀπὸ τὴν πεπερασμένη ὑπαρξή καὶ τους πολλαπλοὺς κινδύνους τῆς.

Η καντιανή διάκριση ανάμεσα σε δυο τύπους κινδύνου και ασφάλειας - ανάμεσα σε σχετικό και απόλυτο κίνδυνο - επεκτείνεται στη διάκριση μεταξύ *φόβου* και *αγωνίας*, που χάραξε ο Heidegger, όπως υποστηρίζει ο Βίρνο (2007: 23). Ο φόβος αναφέρεται σε ένα πολύ συγκεκριμένο γεγονός, στη γνωστή χιονοστιβάδα ή στην ανεργία. Η αγωνία, αντίθετα, δεν έχει συγκεκριμένη αιτία διέγερσης. Στο “Είναι και Χρόνος” του Heidegger (1928/1998), η αγωνία προκαλείται από την απλή έκθεσή μας στον κόσμο, από την αβεβαιότητα και την αναποφασιστικότητα με την οποία εκδηλώνεται η σχέση μας με αυτόν. Ο φόβος είναι πάντα οριοθετημένος και ονομαστικός, η αγωνία είναι πολύπλευρη, δεν είναι συνδεδεμένη με καμιά προνομιακή αφορμή, μπορεί να επέλθει σε οποιαδήποτε στιγμή. Ωστόσο, αυτή η διάκριση, σημειώνει ο Βίρνο (2007: 23), μεταξύ οριοθετημένου και απροσδιόριστου τρόμου, ισχύει εκεί όπου επικρατούν ουσιαστικές κοινότητες, που συγκροτούν μια κοιτίδα ικανή να διοχετεύσει τη συλλογική πράξη και εμπειρία. Μια κοιτίδα επαναληπτικών και γι' αυτό παρήγορων εθίμων, ενός εδραιωμένου ήθους. Ο φόβος εδρεύει στο εσωτερικό της κοινότητας, των μορφών ζωής και επικοινωνίας της. Αντίθετα, η *αγωνία* εμφανίζεται με την απομάκρυνση από την κοινότητα, από τις συμμεριζόμενες συνήθειες, από τα οικεία “γλωσσικά παιχνίδια”, με την είσοδο, δηλαδή, στον ευρύ κόσμο. Έξω από την κοινότητα, ο κίνδυνος είναι πανταχού παρών, απρόβλεπτος, σταθερός. Με μια λέξη, *αγωνιώδης*. Ως αντίβαρο στον φόβο, η κοινότητα παρέχει μια ασφάλεια, την οποία μπορεί κατ' αρχήν να εγγυηθεί. Ως αντίβαρο στην αγωνία (δηλαδή στην έκθεσή μας στον κόσμο), υπάρχει η προστασία που εξασφαλίζεται με τη θρησκευτική εμπειρία. Γι' αυτό και ο όρος *precog/precariouis*.

Η διαχωριστική γραμμή μεταξύ φόβου και αγωνίας, σχετικού και απόλυτου τρόμου, είναι ακριβώς αυτό που ακυρώνεται σήμερα. Δεν μπορούμε να μιλάμε πια λογικά για ουσιαστικές κοινότητες. Σήμερα, τα άτομα είναι ήδη συνηθισμένα να μην έχουν πια σταθερές συνήθειες, εξοικειωμένα στις απροσδόκητες αλλαγές, εκτεθειμένα στο ασυνήθιστο και το απρόβλεπτο. Δεν είναι δυνατή μια αποφασιστική διάκριση μεταξύ ενός σταθερού “μέσα”, “εντός” μιας κοινότητας και ενός αβέβαιου και γήινου “έξω”³. Η αέναη μεταβλητότητα των μορφών ζωής, καθώς και η εκπαίδευση για την αντιμετώπιση μιας τυχαιότητας χωρίς φραγμούς, επιτρέπουν μια συνεχή και άμεση σχέση με τον ίδιο τον κόσμο, με το ακαθόριστο πλαίσιο της ύπαρξής μας (Βίρνο, 2007: 25). Έχουμε λοιπόν, πλήρη αλληλεπικάλυψη φόβου και αγωνίας. Όταν χάνω τη δουλειά μου, πρέπει να αντιμετωπίσω βέβαια ένα κίνδυνο πολύ καθορισμένο, που προκαλεί ένα συγκεκριμένο τρόπο· μόνο που αυτός ο δεδομένος κίνδυνος χρωματίζεται άμεσα με μια ακαθόριστη αγωνία, ανακατεύεται με ένα γενικότερο αποπροσανατολισμό απέναντι στον κόσμο, γίνεται ένα με την απόλυτη ανασφάλεια στην οποία βρίσκεται το ανθρώπινο ζώο ελλείψει εξειδικευμένων ενστίκτων. Θα μπορούσαμε να πούμε: “ο φόβος είναι πάντα αγωνιώδης, ο οριοθετημένος κίνδυνος δείχνει πάντα τη γενικευμένη

³ Παρά μόνο στις ονειρώξεις διαφόρων εθνικιστών.

επικινδυνότητα της ύπαρξής μας στον κόσμο” (Βίρνο, 2007: 25). Αν οι ουσιαστικές κοινότητες του παρελθόντος κάλυπταν ή άμβλυναν τη σχέση με τον κόσμο, η διάλυσή τους τη φωτίζει. Η απώλεια της θέσης εργασίας, οι καινοτομίες που αλλάζουν τις εργασιακές δραστηριότητες, η μοναξιά των μητροπόλεων, φέρουν πολλά από τα χαρακτηριστικά που προηγουμένως ανήκαν στον τρόπο που δοκίμαζε κανείς έξω από τα τείχη της κοινότητας. Αντιστοίχως, παλιότερα θεωρείτο ότι ο φόβος είναι δημόσιο συναίσθημα, που προκαλείται από έναν κίνδυνο που δυνητικά αφορά πολλά μέλη της κοινότητας και μπορεί να αντιμετωπιστεί με τη συνδρομή τους, και η αγωνία αφορούσε το άτομο εκτός της κοινωνίας, σήμερα η αγωνιώδης αποξένωση ξεφεύγει από τη δημόσια σφαίρα και αφορά μόνο τη λεγόμενη εσωτερικότητα του ατόμου. Σήμερα, όλες οι μορφές ζωής δοκιμάζονται από εκείνο το “δεν αισθάνομαι σπίτι μου”, που σύμφωνα με το Heidegger, αποτελεί την προέλευση της αγωνίας. Έτσι, δεν υπάρχει τίποτα πιο συμεριζόμενο και πιο κοινό, με μια έννοια, πιο δημόσιο, από το συναίσθημα “δεν αισθάνομαι σπίτι μου”. Κανένα άτομο δεν είναι πιο απομονωμένο από αυτό που νιώθει τη φοβερή πίεση του ακαθόριστου κόσμου (Βίρνο, 2007: 26).

2.2. Ο Κοσμικός Φόβος και το Δέος: Μια παρόμοια προοπτική για την ανασφάλεια

Η δεύτερη έννοια στην ιστορία των ιδεών που πρέπει να αναφέρουμε σε αυτή τη σύντομη περιπλάνηση είναι ο “κοσμικός φόβος”. Ο Σοβιετικός στοχαστής Mikhail M. Bakhtin (1968), ξεκίνησε να περιγράφει τον “κοσμικό φόβο”, προσπαθώντας να ξεδιαλύνει το μυστήριο της γήινης, ανθρώπινης εξουσίας. Αυτό είναι το ανθρώπινο, τόσο ανθρώπινο συναίσθημα που προκαλεί η εξώκοσμη, απάνθρωπη μεγαλειότητα του σύμπαντος. Πρόκειται για το είδος του φόβου που προηγείται της εξουσίας στην ανθρώπινη κοινωνία και αποτελεί το υπόβαθρο, το πρωτότυπο και την έμπνευσή της, γράφει ο Zygmunt Bauman (2005: 79). Ο κοσμικός φόβος είναι, σύμφωνα με το Bakhtin, ο φόβος που νιώθουμε: “όταν βρισκόμαστε μπροστά στο τεράστιο και το πανίσχυρο: ενώπιον του έναστρου ουρανού, της υλικής μάζας των όρεων, της θάλασσας και του φόβου των αιφνίδιων κοσμικών μεταβολών και των καταστροφών που προκαλούν τα στοιχεία της φύσης... Ο κοσμικός φόβος δεν είναι θεμελιωδώς μυστικιστικός με την αυστηρή έννοια (καθώς αποτελεί φόβο μπροστά στην καθ' ύλην ισχυρή και καθ' ύλην ακαθόριστη δύναμη)...”. Ο κοσμικός φόβος ομοιάζει με το αίσθημα του απόλυτου κινδύνου μπροστά στον κόσμο, το αίσθημα του Υψηλού – ανακούφισης και αγωνίας συνάμα – την αγωνία που περιγράφει ο Heidegger έξω από την ουσιαστική κοινότητα του άλλοτε.

Στην καρδιά του “κοσμικού φόβου” βρίσκεται, οφείλουμε να επισημάνουμε, το ανυπόστατο του τρομαγμένου, ανίσχυρου και θνητού όντος σε σύγκριση με το απροσμέτρητο του αιώνιου σύμπαντος – η πλήρης αδυναμία, η ανικανότητα να αντισταθούμε, η ευπάθεια του εύθραυστου και πλαδαρού ανθρώπινου σώματος που η θέα του “έναστρου ουρανού” ή της “υλικής μάζας των

όρων” αποκαλύπτει. Βρίσκεται το δέος απέναντι στο Υψηλό, απέναντι στην πολυπλοκότητα του κόσμου. Αλλά επίσης βρίσκεται και η συνειδητοποίηση ότι είναι ανθρωπίνως αδύνατο να συλλάβουμε, να κατανοήσουμε, να αφομοιώσουμε διανοητικά την τρομερή ισχύ που καταδεικνύεται από την απόλυτη μεγαλοπρέπεια του σύμπαντος. Ένα τέτοιο σύμπαν βρίσκεται πέρα από κάθε κατανόηση. Οι προθέσεις του είναι άγνωστες, το επόμενο βήμα του απρόβλεπτο. Αν λειτουργεί με βάση κάποιο σχέδιο ή διέπεται στη δράση του από κάποια λογική, αυτή η λογική σίγουρα διαφεύγει της ανθρώπινης ικανότητας για κατανόηση. Έτσι, ο “κοσμικός φόβος” είναι επίσης ο φόβος για το άγνωστο: ο τρόμος της αβεβαιότητας (Bauman, 2005: 80).

Η αβεβαιότητα, η ευπάθεια και η τρωτότητα αποτελούν τις ιδιότητες της ανθρώπινης κατάστασης από τις οποίες διαμορφώνεται ο “επίσημος φόβος”: ο φόβος της ανθρώπινης εξουσίας, της εξουσίας που δημιουργήθηκε και κατέχεται από τον άνθρωπο. Τέτοιοι “επίσημοι φόβοι” ερμηνεύονται κατά τον Bauman (2005: 80) σύμφωνα με το πρότυπο της απάνθρωπης ισχύος που αντανakλάται στον “κοσμικό φόβο”, ή μάλλον απορρέει από αυτόν, και αποτελούν τον κύριο λόγο ύπαρξης κάθε πολιτικής εξουσίας στις οργανωμένες κοινωνίες. Σε μια μέση ανθρώπινη κοινωνία σήμερα η τρωτότητα και η ανασφάλεια της ύπαρξης και η αναγκαιότητα της επιδίωξης των σκοπών της ζωής σε συνθήκες οξείας και απαράγραπτης αβεβαιότητας διασφαλίζονται από την έκθεση των σκοπών της ζωής στις δυνάμεις της αγοράς. Απαιτώντας την πειθαρχία και την υποταγή στους νόμους από τους υπηκόους της, η πολιτική εξουσία αντλεί τη νομιμότητά της από την υπόσχεση να μετριάσει το εύρος της ήδη υπάρχουσας τρωτότητας και αβεβαιότητας των πολιτών της: να περιορίσει τις βλάβες και τις ζημιές που προκαλούνται από το ελεύθερο παιχνίδι των δυνάμεων της αγοράς, να προστατέψει τους ευάλωτους από τους κινδύνους που συνεπάγεται ο ελεύθερος ανταγωνισμός. Αυτό που έκανε στα μέσα του 20ου αιώνα στην Ευρώπη το “κράτος πρόνοιας”, ή το “κοινωνικό κράτος” (Bauman, 2005: 84-85).

Οι ασταθείς (ως πληγείσες από τον ανταγωνισμό της αγοράς) συνθήκες εργασίας ήταν και εξακολουθούν να είναι, η βασική πηγή της αβεβαιότητας των πολιτών για το μέλλον και της ανασφάλειας που νιώθουν για τη θέση τους στην κοινωνία και για την αυτοεκτίμησή τους. Εξαιτίας πρωτίστως αυτής της αβεβαιότητας ήταν που το *κοινωνικό κράτος* ανέλαβε την προστασία των υπηκόων του, απέναντι στις δυνάμεις της αγοράς, καθιστώντας τις θέσεις εργασίας περισσότερο ασφαλείς και το μέλλον πιο σίγουρο. Κάτι τέτοιο δεν είναι πλέον δυνατόν. Το σημερινό κράτος δεν μπορεί να κάνει πράξη τις εγγυήσεις του παλιού κοινωνικού κράτους κι έτσι οι πολιτικοί ούτε που τις επαναλαμβάνουν πια. Αντίθετα, οι ενέργειές τους προοιωνίζονται έναν ακόμα πιο ασταθή και γεμάτο ρίσκα βίο, που θα απαιτεί ακροβατισμούς και θα καθιστά σχεδόν αδύνατο οποιοδήποτε σχέδιο ζωής. Οπότε και η υπακοή στην πολιτική εξουσία δεν προσφέρει την ασφάλεια και την προστασία από τον “επίσημο φόβο”. Οι πολιτικοί φτάνουν να ζητούν λοιπόν από τους εκλογείς

τους να είναι περισσότερο “ευέλικτοι”, να προετοιμάζονται δηλαδή για ακόμα περισσότερη ανασφάλεια, και να αναζητούν προσωπικές λύσεις σε κοινωνικά προβλήματα (Bauman, 2005: 149). Να προετοιμάζονται για να αντιμετωπίσουν μια κατάσταση χωρίς κανονισμούς που προσφέρουν ασφάλεια, χωρίς όρια ανάμεσα στο μέσα και το έξω, όπου η εξαίρεση είναι/γίνεται ο κανόνας, όπου οι αποκλεισμοί είναι και εντάξεις, όπου τα απορρίματα είναι απόρροια του σχεδιασμού.

2.3. Homo Sacer: Γυμνή Ζωή, Ανασφάλεια και Εξουσία

Η θεώρηση του *hominis sacri* είναι σημαντική, για τη συζήτηση του αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης στις σύγχρονες κοινωνίες, για τη συζήτηση της επισφαλούς θέσης ορισμένων κατηγοριών ανθρώπων. Αποτελεί τη συνέχεια της συζήτησης για το νόμο και την εξουσία μέσα στις ανθρώπινες κοινωνίες, απέναντι στο αστάθμητο και το απρόβλεπτο. Ο Giorgio Agamben (2005) ασχολήθηκε με το ζήτημα της ένταξης/αποκλεισμού, για να περιγράψει τη μορφή αυτή. Οι αξιώσεις καθολικότητας του νόμου μέσα στην ανθρώπινη κοινωνία, θα έμοιαζαν κενές νοήματος, αν ο νόμος δεν συμπεριλάμβανε το εξαιρετέο μέσα στη δική του ανάκληση (Bauman, 2005). Εκείνο που χαρακτηρίζει ακριβώς την εξαίρεση είναι πως ό,τι αποκλείεται, δεν στερείται κάθε σχέσης με τον κανόνα: αντιθέτως, ο κανόνας εξακολουθεί να διατηρεί τη σχέση του με την εξαίρεση υπό τη μορφή της αναστολής. Ο κανόνας εφαρμόζεται στην εξαίρεση απεφαρμοζόμενος, δηλαδή μέσω της μη-τήρησής του, της ανάκλησής του από αυτήν. Συνεπώς, η κατάσταση εξαίρεσης δεν είναι το χάος που προηγείται της τάξης, αλλά η κατάσταση που προκύπτει από την αναστολή της. Πράγματι, υπό αυτή την έννοια, η εξαίρεση βγαίνει έξω, εκβάλλεται (*ex capere*) και δεν είναι απλώς αποκλεισμένη (Agamben, 2005: 41). Ιδωμένη από την άποψη του νόμου, η εξαίρεση είναι η πράξη της αυτοκατάργησης. Αυτοκατάργηση σημαίνει πως, σε ό,τι αφορά το εξαιρετέο και το αποκλεισθέν, ο νόμος περιορίζει το ενδιαφέρον του μόνο στο να κρατά κάποιες εξαιρέσεις και τους όποιους αποκλεισμούς εκτός της δικαιοδοσίας των κανόνων που ο ίδιος έχει ορίσει. Για τους αποκλεισμένους των μητροπόλεων δεν υπάρχει νόμος. Η κατάσταση του αποκλεισμού συνίσταται στην απουσία νόμου που να ισχύει για την περίπτωση της, στην απουσία της νομολογίας του κοινωνικού κράτους που να την επικουρεί.

Σύμφωνα με τον Agamben το ιδεοτυπικό παράδειγμα του αποκλεισμένου όντος στην πόλη είναι η γυμνή ζωή του *hominis sacri*, δηλαδή *η φονεύσιμη και άθυτη ζωή* (εκείνη που μπορεί να θανατωθεί ατιμωρητί, χωρίς ωστόσο να αποτελεί άξια θυσιαστήρια προσφορά (Agamben, 2005: 27-28). Ο *homo sacer* είναι μια σκοτεινή φιγούρα του αρχαίου ρωμαϊκού δικαίου, όπου η ανθρώπινη ζωή περιλαμβάνεται στην τάξη (*ordinamento*) μονάχα στη μορφή του αποκλεισμού της (δηλαδή της απόλυτης φονευσιμότητάς της). Ο Agamben τονίζει ότι: “όσο προχωρά η διαδικασία ανάδειξης πανταχού της εξαίρεσης σε κανόνα, η σφαίρα της γυμνής ζωής, τοποθετούμενης αρχικά

στο περιθώριο της τάξης, ταυτίζεται προοδευτικά με την πολιτική σφαίρα, έτσι ώστε αποκλεισμός (esclusione) και περίληψη (inclusionione), εξωτερικό και εσωτερικό, βίος και ζωή, δίκαιο και γεγονός, εισέρχονται σε μια ζώνη μη αναγώγιμης διαδικασίας (irriducibile indistinzione). Η κατάσταση εξαίρεσης (stato di eccezione), στο πλαίσιο της οποίας η γυμνή ζωή ταυτοχρόνως αποκλείεται και αιχμαλωτιζόταν από την τάξη, συνιστούσε, στην πραγματικότητα, στην ιδιαιτερότητά της, το κρυφό θεμέλιο πάνω στο οποίο στηριζόταν όλο το πολιτικό σύστημα· όταν τα όριά της ξεθωριάζουν και καθίστανται απροσδιόριστα, η γυμνή ζωή, που εκεί εγκατοικούσε, απελευθερώνεται στην πόλη και καθίσταται συνάμα το υποκείμενο και το αντικείμενο της πολιτικής τάξης και των συγκρούσεών της, ο μόνος τόμος τόσο της οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας όσο και της χειραφέτησης από αυτήν” (Agamben, 2005: 28-29). Ο Fowler (1920: 23· παρατίθεται στο Agamben, 2005: 128) δίνει μια ερμηνεία για τον homo sacer: “Sacer esto είναι ουσιαστικώς μια κατάρα· και ο homo sacer είναι ένας παρίας, ένας άνθρωπος αναθεματισμένος, απαγορευμένος [ένας άνθρωπος ταμπού], ένας επικίνδυνος... υπάρχει το ενδεχόμενο αρχικά η λέξη να σήμαινε απλώς ταμπού, ειδικότερα τον αποπεμφθέντα από την περιοχή του κοσμικού, δίχως ειδική αναφορά σε κάποια θεότητα, αλλά τον “ιερό” ή καταραμένο αναλόγως των περιστάσεων”. Η ζωή ενός hominis sacri στερείται οποιασδήποτε αξίας, είτε από ανθρώπινης είτε από θεϊκής απόγης. Ο φόνος ενός hominis sacri δεν αποτελεί ποινικά κολάσιμο αδίκημα, αλλά η ζωή του δεν είναι δυνατόν να προσφερθεί ως θυσία στους θεούς. Αποστερημένη από την ανθρώπινη και τη θεία σημασία την οποία μόνο ο νόμος αποδίδει, η ζωή ενός hominis sacri είναι άχρηστη. Ο φόνος του δεν αποτελεί ούτε έγκλημα ούτε ιεροσυλία, αλλά για τον ίδιο λόγο δεν μπορεί να αποτελέσει ούτε θυσία. Ο homo sacer δεν ορίζεται ούτε από κάποιο σύνολο θετικού δικαίου ούτε θεωρείται φορέας ανθρώπινων δικαιωμάτων που προηγούνται των νομικών κανόνων. Συνεχίζει ο Zygmunt Bauman (2005: 57-58) “ο homo sacer παρέχει την κυριότερη κατηγορία ανθρώπινων απορριμάτων στην πορεία της σύγχρονης παραγωγής τακτών (νομοταγών και κυβερνώμενων σύμφωνα με κανόνες) κυρίαρχων επικρατειών. Τέτοια ανθρώπινα απορρίματα, είναι σήμερα οι λαοί χωρίς πατρίδα – Παλαιστίνιοι, Κούρδοι, Αρμένιοι, Βάσκοι, και άλλοι· οι πρόσφυγες”· οι μετανάστ(ρι)ες στις ανεπτυγμένες χώρες, άνθρωποι εκτός των κοινωνιών τους, χωρίς χαρτιά, χωρίς φωνή· οι εργαζόμενοι και οι εργαζόμενες “μαύρα”, χωρίς ασφαλιστικά και συνδικαλιστικά δικαιώματα, χωρίς τη δυνατότητα συνδικαλισμού· όλοι και όλες μας: “αν σήμερα δεν υφίσταται πλέον μια εκ των προτέρων προσδιορίσιμη φιγούρα του hominis sacri είναι, ίσως, γιατί είμαστε όλοι ανεξαιρέτως δυνάμει, homines sacri” (Agamben, 2005: 185).

3. Η δομική μεταβολή της κοινωνίας και η επισφάλεια

Στα ακόλουθα κομμάτια θα αναφερθούμε στις αλλαγές στη δομή της κοινωνίας που

συνέβησαν τα τελευταία χρόνια, τα οποία προκάλεσαν την εμφάνιση των επισφαλών συνθηκών και επηρέασαν την συζήτηση στις κοινωνικές επιστήμες. Ο Caillé (1994) διατείνεται ότι η σύγχρονη κοινωνία περνά μια “κρίση της εργασίας”, και ο κόσμος που γνωρίζαμε για τα προηγούμενα 50 χρόνια, ο κόσμος της σίγουρης εργασίας, καταρρέει. Η ανάπτυξη πια δεν δημιουργεί αρκετές εργασίες για όλους· και όλες οι νέες θέσεις εργασίας χαρακτηρίζονται από την επισφάλειά τους. Ο Castel (1995) προτείνει πιο συγκεκριμένα ότι την εποχή του Φορντισμού η κοινωνία στη Γαλλία χαρακτηριζόταν από τη “μισθωτή σχέση” (*rapport salarial*), μια καθολική κοινωνική σχέση μόνιμης απασχόλησης, θεσμοποιημένη στην “κοινωνία των μισθωτών” (*la société salariale*). Τα τελευταία 20 χρόνια, έλαβε χώρα η “διάβρωση της μισθωτής συνθήκης” (“*l’effritement de la condition salariale*”), της οποίας η επισφαλής απασχόληση είναι ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά. Η επισφαλής εργασία έχει οδηγήσει στο σχηματισμό μιας ομάδας “πλεοναζόντων” (“*surnuméraires*”), που περιλαμβάνουν τους άνεργους, αλλά και τους απασχολούμενους με ειδικές συμβάσεις εργασίας⁴ (Castel, 1995: 400). Η συνθήκη αυτή συντελεί στην υποβάθμιση της εργασίας και του δικαιώματος της κοινωνικής προστασίας που εκπηγάει από αυτήν, και τελικά επηρεάζει και τον πυρήνα των εργαζομένων στη μισθωτή κοινωνία. Η διαβρωτική αυτή πορεία τρέφει την κοινωνική ανασφάλεια και ευαλωτότητα και καταλήγει βαθμιαία στην ανεργία και την αποξένωση⁵ (“*désaffiliation*”) για όλους.

Η θεώρηση του Castel δίνει έμφαση στην “αποσταθεροποίηση των σταθερών” συνθηκών, έννοια που πρότεινε ο Beck (1992), με τη διάβρωση της κοινωνικής προστασίας, καθώς όλο και περισσότερες κατηγορίες απασχολούμενων εξαιρούνται αυτής, και δείχνει πως η επισφαλοποίηση (*précarisation*) επιδρά σε ολόκληρη την κοινωνία, διαβρώνοντας τις εργασιακές σχέσεις, σε μια πορεία δομικής αλλαγής της αγοράς εργασίας. Η αποσταθεροποίηση επιβάλλει την κινητικότητα, την προσαρμοστικότητα και τη διαθεσιμότητα των εργαζομένων, εν ολίγοις την ευελιξία τους (*flexibility*), σε μια προοπτική εξατομίκευσης των επαγγελματικών σταδιοδρομιών σε ένα “βιογραφικό μοντέλο” (Beck, 1992), όπου όλοι αναζητούν ατομικά το καλύτερο, αλλά και αντιμετωπίζουν ατομικά τις ενδεχομενικότητες και αντιξοότητες του εργασιακού βίου, πέρα από κάθε λογική συλλογικής προστασίας και διεκδίκησης. Η έκθεση στη γενικευμένη κινητικότητα των εργασιακών καταστάσεων και των επαγγελματικών σταδιοδρομιών επιβάλλει την αβεβαιότητα για το μέλλον στον κόσμο της εργασίας. Παράλληλα υφίσταται η άνοδος του ατομικισμού στην κοινωνία, η οποία οδηγεί στη διάβρωση και των δεσμών οργανικής αλληλεγγύης που οδηγούσαν στην κοινωνική συνοχή των νεωτερικών κοινωνιών (Durkheim, 1978). Οι δεσμοί της εργασίας και την εγγύτητας που βεβαίωναν την κοινωνική συνοχή στη νεωτερικότητα δεν λειτουργούν πλέον,

4 Εννοούνται οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου, μερικής απασχόλησης, *stage*, κλπ.

5 Η αποξένωση εννοείται εδώ ως η δυσλειτουργία ως προς την ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας και η αδύναμη εγγραφή του ατόμου σε δίκτυα κοινωνικότητας.

και δεν έχουν εμφανιστεί ακόμα καινούριοι. Οι κοινωνικοί κίνδυνοι (Beck, 1992) που προκύπτουν συνεχώς – στην αγορά εργασίας, στο περιβάλλον, στην δημόσια υγεία – εντείνουν το αίσθημα ανασφάλειας των πολιτών, το αίσθημα ότι είναι στο έλεος των κινδύνων, ότι δεν μπορούν να διασφαλίσουν, ούτε ατομικά ούτε σε κοινωνικό επίπεδο, την κοινωνική τους ανεξαρτησία και ασφάλεια (Castel, 2003). Η κοινωνική ανασφάλεια κάνει την ύπαρξη των ατόμων μια καθημερινή εμπειρία αγώνα για την επιβίωση, της οποίας η έκβαση είναι μερικές φορές αβέβαιη.

Ο Pierre Bourdieu (1998: 112) πιστεύει ότι “η επισφάλεια⁶ επικρατεί σήμερα παντού. Τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα, έχουν πολλαπλασιαστεί οι προσωρινές και οι έκτακτες θέσεις, τόσο στις βιομηχανικές επιχειρήσεις όσο και στους θεσμούς πολιτισμικής παραγωγής και διάχυσης (παιδεία, δημοσιογραφία, μέσα ενημέρωσης, κτλ.), όπου [η επισφάλεια] προκαλεί πάντα σχεδόν πανομοιότυπες επιπτώσεις, οι οποίες καθίστανται ιδιαίτερα ορατές στην ακραία περίπτωση των ανέργων: αποδόμηση της ύπαρξης, η οποία μεταξύ άλλων στερείται των χρονικών της δομών, και επακόλουθη υποβάθμιση της σύνολης σχέσης με τον κόσμο, το χρόνο και το χώρο. Η επισφάλεια επηρεάζει βαθιά εκείνον ή εκείνη που την υφίσταται· καθιστώντας όλο το μέλλον αβέβαιο, απαγορεύει κάθε ορθολογική προεξόφληση και, ειδικά, αυτό το ελάχιστο πίστης και ελπίδας στο μέλλον που πρέπει να έχει κανείς για να εξεγείρεται, κυρίως συλλογικά, ενάντια στο παρόν, ειδικά όταν αυτό είναι το πλέον ανυπόφορο”. Η επισφάλεια δίνει λαβή σε νέες στρατηγικές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, οι οποίες στηρίζονται στον εκβιασμό απόλυσης, που ασκείται σήμερα σε ολόκληρη την οικονομική ιεραρχία, μέσα στις ιδιωτικές αλλά και στις δημόσιες επιχειρήσεις, και ο οποίος ασκεί συνολικά στον κόσμο της εργασίας, και ειδικά στις επιχειρήσεις πολιτισμικής παραγωγής, μια συντριπτική λογοκρισία, που απαγορεύει την κινητοποίηση και τη διεκδίκηση. Η επισφάλεια (ο.π. σελ. 116) εγγράφεται σε έναν τρόπο κυριαρχίας νέου τύπου, θεμέλιο του οποίου είναι ο θεσμός ενός γενικευμένου και μόνιμου καθεστώτος ανασφάλειας με στόχο τον εξαναγκασμό των εργαζομένων στην υποταγή και την αποδοχή της εκμετάλλευσης. “Θεμέλιο της εκμετάλλευσης είναι η διάκριση ανάμεσα σε εκείνους οι οποίοι, ολοένα αυξανόμενοι σε αριθμό, δεν εργάζονται και εκείνους οι οποίοι, ολοένα λιγότεροι σε αριθμό, εργάζονται, όμως εργάζονται όλο και περισσότερο” (Bourdieu, 1998: 117).

Από μια άλλη οπτική, ο Rancière (1989) καταδεικνύει στο έργο του ότι η επισφαλής ύπαρξη είναι η προσδιοριστική συνθήκη και η πραγματικότητα της εργατικής τάξης, καθώς οι τρόποι ύπαρξης του προλεταριάτου στο 1830 είναι πολύ όμοιοι με τους τρόπους ύπαρξης των σημερινών προσωρινά εργαζομένων. Μια εύλογη οπτική, καθώς οι μόνιμες συμβάσεις εργασίας, οι συντάξεις γήρατος και η κοινωνική προστασία είναι κατακτήσεις του εργατικού και συνδικαλιστικού

⁶ Στην ελληνική μετάφραση της Καίτης Διαμαντάκου χρησιμοποιείται η λέξη “εργασιακή αβεβαιότητα”, αν και στα γαλλικά ο όρος είναι *précarité*. Εμείς χρησιμοποιούμε τον όρο επισφάλεια, καθώς το 1998 που έγινε η μετάφραση, μάλλον ο όρος αυτός δεν είχε καθιερωθεί στον ελληνικό δημόσιο κοινωνικό και πολιτικό λόγο.

κινήματος του 20ου αιώνα. Ήταν η ιδιοκτησία που επιβεβαίωνε την ασφάλεια απέναντι στις αστάθμητες καταστάσεις της ύπαρξης, την ασθένεια, τα ατυχήματα, που έδινε το δικαίωμα άρθρωσης λόγου, μέσα στο κράτος, ιδιοκτησία που το προλεταριάτο του 1830 δεν είχε (Castel, 2003). Η κοινωνική ανασφάλεια – ίδια για το προλεταριάτο του 1830 και για τους επισφαλείς νέους εργαζόμενους του 2000 – είναι μια εμπειρία που έχει διασχίσει την ιστορία, με υπόγειες εκφάνσεις, καθώς εκείνοι και εκείνες που τη βιώνουν δεν είχαν το δικαίωμα λόγου, αλλά έφεραν το φόρτο όλων των πόνων και των συνηθισμένων αγωνιών που αποτελούν την μιζέρια του κόσμου (Castel, 2003: 26).

4. Μεταβολές στην Αγορά Εργασίας της Ελλάδας

Το εργασιακό τοπίο και στην Ελλάδα, ακολουθώντας την υπόλοιπη Νότια Ευρώπη, στην εποχή της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, της απορρύθμισης των αγορών και της προόδου των τεχνολογιών πληροφορίας και επικοινωνίας έχει αλλάξει ραγδαία από τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Η κατάσταση στην αγορά εργασίας, τόσο στον ελληνικό όσο και στον διεθνή ευρωπαϊκό χώρο, απεικονίζει μια γενικευμένη υποβάθμιση των όρων εργασίας που βιώνει η συντριπτική πλειοψηφία του εργατικού δυναμικού. Υποβάθμιση που επεκτείνεται φυσικά και στους γενικότερους όρους διαβίωσής του (Κουζής, 2001). Ο Κουζής (2008) αναφέρει ότι στην Ευρώπη των 15 - ο αναπτυγμένος πυρήνας της γηραιάς ηπείρου - το μερίδιο της εργασίας μειώθηκε την περίοδο 1984-2004 κατά 9% (από 77% σε 68%), ενώ στην Ελλάδα κατά 11 εκατοστιαίες μονάδες (από 75% σε 64%). Το αποτέλεσμα αυτού είναι ότι το 2006 οι άνεργοι στην Ευρώπη είναι 18 εκατομμύρια και το 2007, υπήρξε μια μικρή μείωση, 16,2 εκατομμύρια (Ναυτεμπορική, 1/02/2008). Αυτή η εξέλιξη συνδέεται με την αυξημένη κερδοφορία των επιχειρήσεων, η οποία επιτυγχάνεται και με τη μείωση του εργασιακού κόστους. Οι πολιτικές μείωσης του κόστους εργασίας, που αποτελούν καθοριστικό παράγοντα για την υποβάθμιση της εργασίας, οδηγούν στα φαινόμενα της αυξημένης ανεργίας, της ανάπτυξης ευέλικτων και φθηνών μορφών απασχόλησης, της συγκρότησης και συμπίεσης των αμοιβών, της επιδείνωσης των συνθηκών εργασίας και, υπό την πίεση της συνεχούς και έντονης ανασφάλειας, της απώλειας θεσμικών κατακτήσεων της μισθωτής εργασίας (Κουζής, 2001· Στρατούλης, 2005).

Στην Ελλάδα όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη κυριαρχεί ο τριτογενής τομέας των υπηρεσιών, ο οποίος έχει θετική επίπτωση στην ανάπτυξη ενός φτηνού, ελαστικού και συχνά μεταναστευτικού εργατικού δυναμικού, που απασχολείται κατά το πλείστον σε οικογενειακές, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, με άτυπες σχέσεις εργασίας. Τα τελευταία δεκαπέντε τουλάχιστον χρόνια δημιουργείται ένα νέο πρότυπο εργασίας με πολλά στοιχεία ευελιξίας που παραπέμπουν σε ένα ευέλικτο εργασιακό πρότυπο (Κουζής, 2001). Μια ποικιλία ευελιξιών προωθείται από τις

επιχειρήσεις προκειμένου να μειώσουν το κόστος του απασχολούμενου δυναμικού τους, όπως ευέλικτες μορφές απασχόλησης, ευελιξία στις αμοιβές, ευελιξίες στον εργάσιμο χρόνο. Στις ευέλικτες μορφές εργασίας - που έχουν φθηνότερο κόστος από την τυπική απασχόληση - συγκαταλέγονται μια σειρά από πρακτικές που η παρουσία τους πριν από μια 25ετία ήταν περιορισμένη έως περιθωριακή, ενώ σήμερα καταγράφουν υψηλά ποσοστά εφαρμογής και ένταση των αριθμών ανάπτυξής τους. Στην ευέλικτη απασχόληση υπάγεται η προσωρινή απασχόληση με συμβάσεις ορισμένου χρόνου και η εποχική εργασία, η μερική απασχόληση με το μειωμένο ωράριο εργασίας, ο δανεισμός εργαζόμενων, η απασχόληση εργαζόμενων με το καθεστώς ανεξάρτητης εργασίας, δηλαδή αυτοαπασχόλησης, στην οποία ουσιαστικών αποκρύπτεται σχέση δεύτερης ταχύτητας από πλευράς εργασιακών δικαιωμάτων, αμοιβών και συνθηκών εργασίας (Κουζής, 2001). Όπως προτείνουν οι Mingione & Magatti (1994), η παγκόσμια οικονομική αναδιοργάνωση έχει αναπτύξει μια νέα μορφή εργασίας με κύρια χαρακτηριστικά την παράνομη εργασία, την υποαπασχόληση, τη δημιουργία πολλαπλών απασχολήσεων, και την πρόσληψη εργατικού δυναμικού χωρίς κοινωνικά δικαιώματα. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται «θηλυκοποίηση» (feminisation) της εργασίας και ορίζεται ως η «διαδικασία εκείνη που προσαρμόζει το εργατικό δυναμικό προς όλο και πιο προσωρινό και ασταθό (όσον αφορά τα κοινωνικά δικαιώματα) εργασιακό καθεστώς, ενώ ταυτόχρονα διευρύνει τις οικονομικές και πολιτικές δραστηριότητες που συμβάλλουν στην ανάπτυξη της ελαστικής εργασίας» (Ψημμένος, 2001: 102).

Ενδεικτικά, με συμβάσεις ορισμένου χρόνου και παρά τη θέλησή τους απασχολείται το 10,7% των γυναικών και το 7,3% των ανδρών στην Ελλάδα, σύμφωνα με στοιχεία από την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία για το 2005⁷. Ένας στους τρεις συμβασιούχους περιορισμένου χρόνου απασχολείται, παρά τη θέλησή του, για λιγότερο από 6 μήνες (30% για τις γυναίκες και 41% για τους άνδρες), εκ των οποίων το 45% είναι εργαζόμενοι κάτω των 30 ετών. Επειδή το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού, που απασχολείται σε ευέλικτες μορφές εργασίας, δουλεύει χωρίς αυτό να είναι αποτέλεσμα εθελοντικής του προσφυγής σε αυτές, το γεγονός αυτό το καθιστά ιδιαίτερα ευάλωτο, απέναντι στις πιέσεις που του ασκούν οι εργοδότες. Σήμερα στην Ελλάδα υπολογίζεται ότι στον ιδιωτικό τομέα οι μισές περίπου νέες θέσεις εργασίας, οι νέες προσλήψεις, αφορούν σε καθεστώς ευέλικτης απασχόλησης στο οποίο καταλήγουν οι νέες εργαζόμενες και εργαζόμενοι που επιζητούν εργασία σαν μια πρώτη ή μεταβατική λύση στην πορεία τους για ένα ικανοποιητικό καθεστώς εργασίας. Σύμφωνα με στοιχεία της ΕΣΥΕ για το 2005 το 4,8% των απασχολούμενων εργάζεται με μερική απασχόληση, στη μεγάλη τους πλειοψηφία (το 73%) είναι γυναίκες, ενώ το 30% των μερικώς απασχολούμενων είναι νέοι μέχρι 30

7 Αναφέρονται σε άρθρο στην ιστοσελίδα www.in.gr στις 30/10/2007, με τίτλο: “Με συμβάσεις περιορισμένου χρόνου εργάζεται το 10,7% των γυναικών και το 7,3% των ανδρών”.

ετών. Σύμφωνα με τα στοιχεία του ΠΑΕΠ (2004) που παραθέτει ο Κουζής (2008), το 66% των απασχολούμενων δηλώνει δυσαρεστημένο από το περιεχόμενο της αμοιβής του, ενώ το 54% νιώθει έντονη την ανασφάλεια στην εργασία του. Επίσης, το 37% των μερικώς απασχολούμενων δηλώνει δυσαρέσκεια από το περιεχόμενο και το 30% από τις συνθήκες της εργασίας του. Τα στοιχεία αυτά υποδηλώνουν ότι η πλειοψηφία όσων προσφεύγουν στη μερική απασχόληση οδηγείται από ανάγκη και όχι γιατί προτιμά το μειωμένο ωράριο έναντι του πλήρους.

Η προσωρινή απασχόληση, με κύρια έκφραση τους “συμβασιούχους” - τα άτομα που έχουν σύμβαση ορισμένου χρόνου εργασίας, από μία μέρα ως μερικά χρόνια – αποτελεί το 12,5% του συνόλου της απασχόλησης. Ο Κουζής (2008) αναφέρει ότι το 20% των συμβασιούχων είναι νέοι μέχρι 30 ετών, κάτι που δείχνει ότι η προσωρινή απασχόληση και η συνεπαγόμενη ανασφάλεια επεκτείνεται και στο ευρύτερο ηλικιακό φάσμα του εργατικού δυναμικού ενώ αναπτύσσεται στην Ελλάδα ιδιαίτερα στο δημόσιο τομέα, άλλοτε προπύργιο της μόνιμης απασχόλησης. Το 70% των προσωρινώς απασχολούμενων εκδηλώνει ανασφάλεια στην εργασία του, ενώ εκδηλώνεται δυσαρέσκεια για το επίπεδο των αποδοχών του κατά 58%, για το περιεχόμενο της εργασίας τους κατά 40% και για τις συνθήκες απασχόλησης κατά 30% (ΠΑΕΠ, 2004). Το ωράριο εργασίας αποτελεί και αυτό αφετηρία εκδήλωσης προβλημάτων από τους εργαζόμενους. Η χρήση ευέλικτων πρακτικών στις πολιτικές εργάσιμου χρόνου, που ακολουθούν οι επιχειρήσεις, είναι πηγή σοβαρών κοινωνικών προβλημάτων. Τα ευέλικτα, ελαστικά και ακατάστατα ωράρια, η χρήση της ευέλικτης βάρδιας οδηγούν συχνά στην αποδιάρθρωση της κοινωνικής και οικογενειακής ζωής των εργαζομένων, στον περιορισμό της δυνατότητας ουσιαστικού προγραμματισμού για την αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου, όποτε αυτός προκύψει (Κουζής, 2001). Αντιστοίχως, και στο θέμα των αποδοχών, γεννιούνται προβλήματα τόσο από το επίπεδό τους, όσο και από τον τρόπο προσδιορισμού τους, σε μια χώρα, σημειωτέον, που καταγράφει αρκετά χαμηλούς μισθούς πανευρωπαϊκά.

Η μαύρη εργασία, δηλαδή η καταστρατήγηση και παραβίαση των εργατικών δικαιωμάτων, λόγω της ανεπάρκειας των μηχανισμών ελέγχου και εφαρμογής των διατάξεων του νόμου, συνιστά μια σημαντική παράμετρο της ελληνικής αγοράς εργασίας, που εντείνει την οδύνη των εργαζομένων. Ωστόσο, και η ανασφάλεια των εργαζομένων εντείνει την προσφορά μαύρης εργασίας, όταν αναγκάζονται να συναινούν στην παραβίαση των δικαιωμάτων τους για να βρουν μια θέση εργασίας, είτε όταν δεν γνωρίζουν τα δικαιώματά τους. Η μαύρη εργασία, που αναφέρεται στην αδήλωτη απασχόληση - ακραία μορφή ευελιξίας - είναι συνηθέστατη πρακτική, καθώς σύμφωνα με τα στοιχεία της Επιθεώρησης Εργασίας το 22% των απασχολούμενων στην Ελλάδα δουλεύει χωρίς ασφάλιση (ΣΕΠΕ 2004). Όπως σημειώνει ο Κουζής (2008: 163), όταν αναφερόμαστε στην παράνομη ευελιξία, δεν πρέπει να περιοριζόμαστε μόνο στην ανασφάλιστη και

αδήλωτη εργασία. Αυτή περιλαμβάνει και την παραβίαση μιας σειράς διατάξεων όλου του φάσματος της εργασιακής νομοθεσίας, και αφορά στην μη καταβολή των νόμιμων μισθών, των νόμιμων προσαυξήσεων στις υπερωρίες, των επιδομάτων, των δώρων εορτών και άδειας, στη μη καταβολή δεδουλευμένων, στη μη χορήγηση αδειών, στη μη συμμόρφωση στους κανόνες για το ωράριο, τη νυχτερινή εργασία, την εργασία στις Κυριακές και αργίες, για τις συνθήκες υγιεινής και ασφάλειας. Επίσης, πολύ διαδεδομένη είναι η πρακτική της αυτοαπασχόλησης, το ονομαστό δελτίο παροχής υπηρεσιών, ενώ στην ουσία πρόκειται για μισθωτή εργασία, με αποτέλεσμα να αποφεύγεται η εφαρμογή της εργατικής νομοθεσίας ως προς τους μισθούς, τα ωράρια, την ασφάλιση, κλπ.

5.1. Η Μετα-Αυτόνομη προοπτική: ο μετα-Φορντισμός

Σε αυτό το μέρος της βιβλιογραφικής ανασκόπησης θεωρούμε απαραίτητο να δώσουμε χώρο σε θεωρίες για την επισφάλεια από μια θεωρητική σκοπιά που αποκαλείται “μετα-αυτόνομη” (post-autonomia, ή “μετα-εργατίστικη” (post-operaista). Η σκοπιά αυτή εξηγεί θεωρητικά, με πρωτότυπο και αρκετά ικανοποιητικό τρόπο, τις αλλαγές στην αγορά εργασίας στις οποίες αναφερθήκαμε προτύτερα, αλλά και την προέκτασή τους στους ανθρώπους. Αν και οι στοχαστές που κατηγοριοποιούνται σε αυτό το ρεύμα έχουν πολλές διαφορές μεταξύ τους, μοιράζονται μερικές βασικές ιδέες και μια κοινή θεωρητική καταγωγή, από το ρεύμα του Ιταλικού Αυτόνομου Μαρξισμού της δεκαετίας του 1970. Ένα βασικό στοιχείο στο οποίο δίνεται έμφαση από το ρεύμα αυτό είναι η άνοδος, μετά τη δεκαετία του 1970 και την πετρελαϊκή κρίση, του τριτογενούς τομέα των υπηρεσιών και της οικονομίας της κατανάλωσης, σε μια οικονομική εξέλιξη που ονομάζεται μεταμοντέρνος ή μεταβιομηχανικός καπιταλισμός (Hardt & Negri, 2000: 94). Οι δυο αυτοί όροι συνήθως αναφέρονται και ως μετα-Φορντισμός, η δομή του σύγχρονου καπιταλισμού. Συνοπτικά, τα χαρακτηριστικά του μετα-Φορντισμού είναι ότι με την κίνηση σε μια μεταβιομηχανική κοινωνία (Bell, 1976) ο αστεακός χώρος απαλλοτριώνεται από “λαϊκές, κατασκευαστικές, ή φτηνές χρήσεις” και μεταμορφώνεται σε “καθαρές, ψυχαγωγικές, εμπορικές και οικιστικές ζώνες που προτιμούν οι επαγγελματίες, οι μάνατζερς, και οι εργαζόμενοι γραφείου” (Zukin, 1995: 115). Η “αποβιομηχάνιση” περιγράφει την γεωγραφική μετατόπιση των κέντρων παραγωγής από τα αναπτυγμένα κράτη, στα αναπτυσσόμενα, προς άγραν μικρότερου κόστους εργασίας και πρώτων υλών της παραγωγής. Επιπλέον, ως μετα-Φορντισμός ορίζεται και η αναδιοργάνωση της μαζικής παραγωγής των εργοστασίων προς όφελος των μικρών αγορών, των εξειδικευμένων αγαθών, και της ευέλικτης παραγωγής, ανάλογα με τη περιστασιακή ζήτηση (just in time) (Harvey, 1989). Οι δυτικές οικονομίες χαρακτηρίζονται επίσης από μια διπλή διεργασία, που αφορά εξίσου και τις οικονομίες της ανατολής και του νότου: μια αύξηση των έμμισθων σχέσεων εργασίας

(μισθωτοποίηση), και συγχρόνως, η ελαστικοποίηση της απασχόλησης παράλληλα με την επακόλουθη επισφάλεια των συνθηκών ζωής, μια πραγματική εξαθλίωση των μισθωτών.

5.2. Η Μετα-Αυτόνομη προοπτική: η Άυλη Εργασία.

Η μετα-αυτόνομη προοπτική προτείνει επιπλέον ότι στο Δυτική μετα-Φορντική κοινωνία που ζούμε, η εργασία έχει γίνει “ευέλικτη επειδή οι εργαζόμενοι/ες πρέπει να μπορούν να προσαρμοστούν σε διαφορετικά καθήκοντα, κινητική επειδή πρέπει να μετακινούνται συχνά από τη μια δουλειά στην άλλη, και επισφαλής επειδή κανένα συμβόλαιο δεν εγγυάται σταθερή, μακροχρόνια απασχόληση” (Hardt & Negri, 2000: 112). Σε αυτό το πλαίσιο, ο τρόπος παραγωγής της “άυλης εργασίας” (immaterial labour) έχει διαδοθεί σαν “ιός” (Hochschild, 1997). Σύμφωνα με τους Hardt & Negri (2000: 291), άυλη εργασία είναι αυτή που “παράγει άυλα αγαθά, όπως μια υπηρεσία, ένα πολιτισμικό προϊόν, γνώσεις ή επικοινωνία”, “είναι η εργασία που παράγει το πληροφοριακό και πολιτισμικό περιεχόμενο του εμπορεύματος” (Lazzarato, 1996). Η Dowling (2006) τονίζει ότι δεν είναι η εργασία καθαυτή που είναι άυλη, καθώς «ενέχει τα σώματα και το μυαλό μας όπως κάθε άλλη εργασία» (Hardt & Negri, 2005: 105), αλλά το αποτέλεσμα της. Οι Hardt & Negri (2000: 292) καταδεικνύουν τρεις τύπους άυλης εργασίας: ο πρώτος προσδιορίζει την εργασία που «ενέχεται στην βιομηχανική παραγωγή που έχει πληροφορικοποιηθεί και έχει ενσωματώσει την τεχνολογία της πληροφορίας, κατά τρόπο που μεταμορφώνει την ίδια την παραγωγική διαδικασία», ο δεύτερος τύπος είναι «η άυλη εργασία των αναλυτικών και συμβολικών εργασιών που διακρίνεται από τη μια σε δημιουργική και διανοητική διαχείριση των πραγμάτων και από την άλλη σε εργασίες συμβολικής παραγωγής ρουτίνας», ενώ ο τρίτος είναι η συναισθηματική εργασία (affective labour), που «ενέχει την παραγωγή και το χειρισμό του συναισθήματος και απαιτεί (δυσνητική ή πραγματική) ανθρώπινη επαφή, εργασία με το σώμα». Οι De Angelis & Harvie (2006) προσθέτουν ότι όταν η άυλη παραγωγή γίνεται κεντρική, οι δεξιότητες, τη τεχνογνωσία και οι στάσεις της εργασίας (ανα)παράγονται από τις σχεσιακές πρακτικές που (ξανα)μαθαίνουμε στο σπίτι, από τους θείους και τις θείες μας, τα αδέρφια μας, τους γονείς και τους συντρόφους μας. Η άυλη φύση της εργασίας υπονοεί μια δραστηριότητα η οποία δίνει έμφαση και έχει επίγνωση της συνεργασιακής φύσης της, η οποία είναι βιοπολιτική, η οποία παράγει συναισθήματα· επομένως μια συνεργασία που είναι πιθανότερο να έχει οριζόντιο χαρακτήρα, ριζωματική φύση, να οργανώνεται στη βάση άτυπων ομάδων εργασίας, δικτύων, ομότιμων (peer-to-peer) σχέσεων, ακόμη και κοινωνικών δεσμών, παρά να συντονίζεται από ένα αφεντικό που ορθώνεται στην κορυφή της ιεραρχίας. Η χρήση της γλώσσας είναι ένα από τα κύρια στοιχεία της άυλης εργασίας.

Η μισθωτή εργασία, ενώ επιβάλλεται σε όλες και όλους, απέχει μακράν από το να αποτελεί

εγγύηση πρόσβασης σε ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης. Μια πλειάδα “οικονομικών ανωμαλιών” προκύπτει από αυτή τη διπλή διεργασία της επέκτασης των έμμισθων σχέσεων και της ευελιξίας, που αποτελεί αυτό που η Judith Butler αποκαλεί “οικονομικές αποτυχίες”: οι μη-απασχολήσιμοι, τα άτομα που εξαρτώνται από την κοινωνική πρόνοια, οι άεργοι, οι ανάπηροι, τα άτομα χωρίς προσόντα ή επαγγελματικές δεξιότητες, οι αδέρξιοι, οι ηλικιωμένοι, οι άνεργοι, οι επισφαλείς εργαζόμενοι, οι φοιτητές, οι ερευνητές που δεν μπορούν να πουλήσουν τις γνώσεις τους στην αγορά της γνώσης, οι περίεργοι καλλιτέχνες και οι καλλιτέχνες χωρίς εκθέσεις, οι μετανάστ(ρι)ες με ή χωρίς χαρτιά, οι εργαζόμενες στη βιομηχανία του σεξ. “Όταν μπαίνει για δουλειά” η ζωή από ένα αυξανόμενο παγκοσμιοποιημένο κεφάλαιο, κάτι που γίνεται εφικτό από τη νεο-φιλελεύθερη λογική διαχείρισης, παράγεται ανασφάλεια – ανασφάλεια για τη ζωή στην καθολικότητά της, όχι μόνο για την εργασία όπως στην περίοδο του Φορντισμού. Από τη φτώχεια στην ασθένεια των τρελών αγελάδων, από τον αποκλεισμό στο AIDS, από το στεγαστικό πρόβλημα στην “σεξουαλική ταυτότητα”, τα ίδια τα θεμέλια της ζωής υποβαθμίζονται (Corsani & Lazzarato, 2002: 178-179). Η Donna Haraway (1991) διατείνεται ότι η παγκοσμιοποίηση, από την εκμετάλλευση της εργασιακής δυναμής στην παραγωγή, οδηγεί σήμερα προς τον έλεγχο και την εργασία ολόκληρου του μηχανοποιημένου σώματος, έλεγχο που μπορεί να ασκείται απευθείας και συνεχώς, αντίθετα με το παρελθόν. Η καπιταλιστική συσσώρευση δεν στηρίζεται πλέον στην εκμετάλλευση της εργασίας - με τη βιομηχανική έννοια του όρου - αλλά στην εκμετάλλευση της γνώσης, των έμβιων όντων, της υγείας, του ελεύθερου χρόνου, του πολιτισμού, των σχεσιακών πόρων ανάμεσα στα άτομα (επικοινωνία, κοινωνικοποίηση, σεξουαλικότητα), του φαντασιακού, της προσωπικής ανάπτυξης, του περιβάλλοντος, κλπ. Αυτό που παράγεται και πωλείται δεν είναι μόνο υλικά ή άυλα αγαθά, αλλά μορφές ζωής, μορφές επικοινωνίας, πρότυπα κοινωνικοποίησης, εκπαίδευσης, αντίληψης, κατοικίας, μεταφορών, κλπ. Η έκρηξη των υπηρεσιών συνδέεται απευθείας με αυτή την εξέλιξη, και δεν αφορά αποκλειστικά τις βιομηχανικές υπηρεσίες, αλλά και τους μηχανισμούς που οργανώνουν και ελέγχουν τις “μορφές ζωής”. Εκ τούτου υπάρχει η δήλωση ότι η παραγωγή γίνεται βιοπολιτική (Hardt & Negri, 2000). Για την καπιταλιστική συσσώρευση του μετα-Φορντισμού, οι εθνικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές διαφορές γίνονται εμπορεύματα, όπως είναι η βιολογική αναπαραγωγή της ζωής. Η ζωή και οι διαφορές της γίνονται παράγοντες υπεραξίας για ένα αυξητικά νομαδικό καπιταλισμό. Η εποχή της παγκοσμιοποίησης που ζούμε δεν είναι μόνο εκτατική (απώλεια του τοπικού στοιχείου, κλπ.) αλλά και εντατική, καθώς ενσωματώνει γνωσιακούς, πολιτισμικούς, συναισθηματικούς και επικοινωνιακούς πόρους (τις ζωές των ατόμων) όπως και γενετικές επικράτειες και κληρονομίες (ανθρώπινες, φυτικές και ζωικές), τα αποθέματα των ζώων των ειδών και του ίδιου του πλανήτη (νερό, αέρας, κλπ.).

6. Το πλαίσιο διερεύνησης της επισφάλειας

Στο τμήμα αυτό της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, θα ασχοληθούμε, με τα πορίσματα της γαλλικής κοινωνιολογικής (και κοινωνικοψυχολογικής) σκέψης για αυτό το θέμα. Στις κοινωνικές επιστήμες της Γαλλίας, το φαινόμενο της επισφάλειας διερευνάται ήδη από τη δεκαετία του 1970, καθώς θεωρείται γενικευμένο και αρνητικό, αφού μπορεί να οδηγήσει τα άτομα στη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Ο Paugam και οι συνεργάτες του είχαν καταδείξει από το 1993 ότι μόνο το 53% του ενεργού οικονομικά γαλλικού πληθυσμού φαινόταν να μην διατρέχει κίνδυνο από οποιαδήποτε «εύθραυστη κατάσταση» (Paugam et. al., 1993). Οι Boltanski & Chiapello (1999) υποστήριξαν ότι η κοινωνία ως σύνολο έχει γίνει επισφαλής (précarisation), καθώς ο κόσμος της εργασίας αποδομείται από την υπάρχουσα δυναμική του καπιταλισμού, που ευνοεί την ευελιξία των επιχειρήσεων και κατά συνέπεια και των εργαζομένων και την μείωση της κοινωνικής προστασίας.

Ο Cingolani (2005) επισημαίνει ότι στο γαλλικό διάλογο, η επισφάλεια πήρε για πρώτη φορά τον ορισμό της “ανασφάλειας” στην αναφορά του Joseph Wresinski το 1987, ενώ είχε συνδεθεί με την φτώχεια στην αναφορά Oheix και πιο παλιά, το 1981· στους διαλόγους για το ελάχιστο εισόδημα ενσωμάτωσης (RMI) το 1988, η έκφραση προσδιορίζει μια απειλή που μπορεί να οδηγήσει στον αποκλεισμό· και στον Κώδικα Εργασίας, ο όρος εφαρμόζεται στην διακεκομμένη εργασία: ένα άρθρο του Ιουλίου του 1990 προβλέπει την αποζημίωση για την επισφάλεια σε μια τέτοια κατάσταση. Σε κάθε περίπτωση, η Γαλλική Στατιστική Υπηρεσία (INSEE) από το 1982 αναγνωρίζει ότι υπάρχουν “επισφαλή καθεστώτα” (statuts précaires), τα οποία κωδικοποιήθηκαν ως τα εξής: η εργασία σε εταιρείες προσωρινής απασχόλησης, η εξαρτημένη εργασία σε οικογενειακή επιχείρηση ή η οικιακή εργασία, η μαθητεία και τα διάφορα είδη “stage”, η εποχιακή εργασία και οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου (Villac, αναφέρεται στο Schnapper, 1989). Το 1989 (Rodgers & Rodgers, 1989) δημοσιεύτηκε η πρώτη συλλογή επιστημονικών άρθρων για την επισφάλεια στην εργασία. Η επισφάλεια είναι λοιπόν και ως κατηγορία των κοινωνικών επιστημών πρόσφατη, εξελικτική και αβέβαιη. Η σύγχρονη κοινωνιολογική μελέτη του φαινομένου της επισφάλειας στην Γαλλία εκτείνεται σε 3 θεματικές (σύμφωνα με τη Bresson, 2007): η πρώτη μελετά την καθημερινή ζωή με τις μειονεκτούσες και/ή ασταθείς, δύσκολες συνθήκες απασχόλησης, εργασίας, και ζωής· η δεύτερη αναλύει τις διαδρομές της αποτυχίας ή της ανησυχίας για τον αποκλεισμό, που συνδέονται με την ιδέα της διακινδύνευσης· η τρίτη αναρωτιέται τέλος για τους κοινωνικούς δεσμούς, με τις υπόρρητες εικόνες της απο-ένταξης, της απομόνωσης και της γκεττοποίησης.

7.1. Ορισμοί της Επισφάλειας και τα Προβλήματά τους

Οι Barbier, Brygoo & Viguiet (2002) τονίζουν ότι η έννοια της επισφάλειας είναι ταυτοχρόνως και σαν ζουρλομανδύας (straightjacket) – αφού περιορίζει εννοιολογικά την έκταση

των πραγματικών φαινομένων της αγοράς εργασίας - και σαν σούπα κακκαβιάς (hotchpotch⁸), αφού περιέχει λίγο απ' όλες τις συνθήκες της σύγχρονης αγοράς εργασίας. Η έννοια της επισφάλειας δεν έχει πανευρωπαϊκά την ίδια σημασία. Ενδεικτικά, στη Μεγάλη Βρετανία δεν χρησιμοποιείται καθόλου στο δημόσιο λόγο, καθώς επικρατεί η διάκριση ανάμεσα στις “κακές δουλειές” (bad jobs) ή στις “δουλειές χωρίς μέλλον” (dead-end jobs) και τις υπόλοιπες εργασίες. Στη Γερμανία, η έννοια της επισφάλειας (Precarität) χρησιμοποιείται μόνο από τους επιστήμονες και τους άλλους ειδικούς, ενώ το κοινό αναφέρεται περισσότερο στην “ανασφάλεια” (Unsicherheit) ορισμένων απασχολήσεων, οι οποίες βέβαια έχουν επισφαλή χαρακτηριστικά. Όπως όμως και στη Βρετανία, υφίσταται διάκριση στο λόγο ανάμεσα στις “περιθωριακές/καθόλου σημασίας” εργασίες (gerigfügig) και τις άλλες (Barbier, Brygoo & Viguier, 2002). Από την άλλη, στις λατινογενείς χώρες, την Γαλλία, την Ιταλία και την Ισπανία, που ερευνούν οι παραπάνω συγγραφείς, η έννοια της επισφάλειας φαίνεται να χρησιμοποιείται ευρέως για να περιγράψει μια εξελικτική εκτατική πορεία της αγοράς εργασίας, δημιουργίας άτυπων εργασιών, χωρίς κοινωνική προστασία. Ο Paugam (2000: 16) σημειώνει ότι ενώ στις ηπειρωτικές χώρες, το σύστημα της κοινωνικής πρόνοιας έχει θεμελιωθεί, με κορπορατιστικό πνεύμα, πάνω στην σταθερότητα της απασχόλησης που επιτρέπει στους ανθρώπους να έχουν κοινωνικά δικαιώματα, το ισχύον σύστημα στη Μ. Βρετανία οργανώνεται γύρω από την αρχή της ελάχιστης παρέμβασης του κράτους, κάτι που μεταφράζεται σε μετριοπαθείς κοινωνικές συνεισφορές και μια ακόμη πιο αδύναμη προστασία των μισθωτών. Στην πρώτη περίπτωση, η έλλειψη σταθερής εργασίας γίνεται μεγάλος κίνδυνος επειδή ενέχει αναπόφευκτα λιγότερη κοινωνική πρόνοια, ενώ στην δεύτερη περίπτωση, το ρίσκο είναι μικρότερο, αφού σε κάθε περίπτωση οι εργαζόμενοι έχουν αδύναμη προστασία. Γίνεται όμως σημαντικό γι' αυτούς, να έχουν ένα καλό μισθό για να σιγουρευτούν την αναγκαία προστασία τους καταφεύγοντας σε ιδιωτικές ασφαλίσεις.

Η Pitrou (1978), η οποία ασχολήθηκε με τις εξελίξεις της οικογενειακής ζωής από τη δεκαετία του 1970, κατέδειξε ότι κάποιες οικογένειες, τις οποίες ονομάζει “επισημασμένες”, έχουν τα παρακάτω χαρακτηριστικά: “επισφάλεια ή έλλειψη των δεξιοτήτων της αγοράς εργασίας (κάτι που περιλαμβάνει δύσκολες συνθήκες εργασίας και χαμηλούς μισθούς, όπως και απουσία προοπτικών σταδιοδρομίας)· “ελάχιστους όπως και ακανόνιστους οικονομικούς πόρους”· “ασταθείς ή μη-ικανοποιητικές συνθήκες στέγασης”· “προβλήματα υγείας”· “αβεβαιότητα για το μελλοντικό αριθμό παιδιών”· “σχετική έλλειψη κοινωνικών δεσμών” και μια “μάλλον επισφαλή ισορροπία όσον αφορά τη ζωή του ζευγαριού” (Pitrou, 1978: 51-64). Στην αναφορά Oheix (1981) για το Υπουργείο Εργασίας αναφέρεται ότι η επισφάλεια είναι η απουσία μιας ή περισσοτέρων

8 Όχι η ακριβής μετάφραση του hotchpotch, που αναφέρεται σε μια σούπα με κρέας και δημητριακά...

9 Στις οποίες λείπει η ενδο-οικογενειακή στήριξη, γεγονός που τις καθιστά ευάλωτες κοινωνικά, και οι οποίες χρειάζονται οικονομική βοήθεια.

ασφαλειών που επιτρέπουν στα άτομα ή τις οικογένειες να επωμίζονται τις βασικές ευθύνες τους και να χαίρονται τα βασικά δικαιώματά τους. Η ανασφάλεια που προκύπτει οδηγεί συχνότατα στην μεγάλη φτώχεια όταν επηρεάζει περισσότερους του ενός τομείς της ύπαρξης. Οι Rodgers & Rodgers (1989) πρότειναν πιο πρόσφατα ότι η έννοια της επισφάλειας αφορά: την σταθερότητα και την ασφάλεια της απασχόλησης· τις συνθήκες εργασίας· τη φύση και τη σταθερότητα των εισοδημάτων· την πρόσβαση στην κοινωνική προστασία.

Η Bresson (2007: 9-10) περιγράφει διάφορες έννοιες της επισφάλειας: κατά μια πρώτη έννοια, η επισφάλεια είναι μια γενική κατηγορία, η οποία επικαλύπτει ολόκληρη την πολλαπλότητα των “προβληματικών” κοινωνικών καταστάσεων. Δεν υπάρχει πραγματικά διαφορά με την φτώχεια και τον αποκλεισμό, έννοιες που μπορούν γενικά να πάρουν την ίδια έννοια. Αλλά, με μια δεύτερη έννοια, η επισφάλεια, η φτώχεια, και ο αποκλεισμός είναι διακριτές συνθήκες, ιεραρχικές, που μετράνε βαθμούς δυσκολίας: η επισφάλεια ταιριάζει με πληθυσμούς που στερούνται παροχών όσον αφορά το εισόδημα, την πρόσβαση στην εργασία, στην εκπαίδευση· η φτώχεια είναι ένα συμπληρωματικός βαθμός αποστέρησης και ο αποκλεισμός αντιστοιχεί σε μια τρομερή φτώχεια, ειδικά στην έλλειψη κατοικίας. Κατά μια τρίτη έννοια, η επισφάλεια προσδιορίζει περισσότερο το κίνδυνο να δει κάποιος την κοινωνική του θέση να υποβαθμίζεται. Ο όρος μπορεί επίσης να προσδιορίζει μια διαδρομή ζωής, που σημαδεύεται από μια κίνηση εξαθλίωσης (δηλαδή οι πληθυσμοί ή τα άτομα που έχουν γίνει ή πρόκειται να γίνουν πιο φτωχά σχετικά με την προέλευσή τους ή το προηγούμενο επίπεδο ζωής τους). Ή θα μπορούσε επίσης να συνδέεται με την εικόνα της τραμπάλας που είναι δυνατή σε μια ενσωματωμένη αλλά εύθραυστη συνθήκη, σε μια κατάσταση αποκλεισμού, και άρα στην περιθωριοποίηση ως προς την ομάδα, ως προς την κοινωνία. Η ιδέα της επισφάλειας τείνει επίσης να προσθέτει μια κοινωνικο-οικονομική διάσταση, τη διάσταση της απαξιωμένης κοινωνικής υπόστασης (statut), δηλαδή της απουσίας υπόστασης. Αν και αυτή η ιδέα είναι αμφισβητήσιμη - μπορούμε να είμαστε πέρα από τις κοινωνικές ανταλλαγές; - κατ' αυτή την έννοια, η επισφάλεια συνδέεται άμεσα με τη φτώχεια και είναι λιγότερο σοβαρή από τον αποκλεισμό. Σε κάθε περίπτωση, υπάρχει και μια τέταρτη έννοια: η επισφάλεια προσδιορίζει επίσης την αβεβαιότητα, την αστάθεια μιας κατάστασης σε μια κοινωνία που είναι διαρκώς εν κινήσει. Η λέξη επισφάλεια τείνει λοιπόν να επενδύεται με ένα χαρακτήρα φυσικό και αναπόφευκτο και συγχρόνως, η σχέση με τη φτώχεια απομακρύνεται. Μήπως δεν είναι η επισφάλεια τελικά ένα παγκόσμιο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κατάστασης, γενικευμένης και αβέβαιης;

Η Drancourt (1992: 57) από την άλλη περιγράφει την επισφάλεια ως: “Μερικές φορές πρόκειται για ένα υποσύνολο εργασιών εκτός του κανόνα (εργασία περιορισμένης διάρκειας, ενδιάμεση αντικατάσταση, προγράμματα stage, κλπ)· μερικές φορές ακόμη είναι η εργασία εκτός

του κανόνα συν τη φτώχεια· μερικές φορές τέλος, η επισφάλεια προσδιορίζει το σύνολο του συστήματος της απασχόλησης που θεωρείται αποσταθεροποιημένο από τη γρήγορη διάδοση των νέων μορφών απασχόλησης· η επισφάλεια προσδιορίζει εδώ τα χαρακτηριστικά της κατάστασης απασχόλησης· σε αυτές τις περιπτώσεις, η επισφάλεια προσδιορίζει χαρακτηριστικά του ατομικού βίου”. Για την Drancourt (1992) η “επισφάλεια” ως κατηγορία πρέπει να διακρίνεται από την “επισημασμένη απασχόληση”, επειδή για παράδειγμα, οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου (CDD) ή οι εργασίες αντικατάστασης, μπορούν να λειτουργήσουν ως δουλειές ένταξης στην αγορά εργασίας ενταγμένες σε αλληλουχίες επιθυμητής κινητικότητας. Κατά δεύτερον, το να έχει κάποιος μια επισημασμένη εργασία δεν σημαίνει ντετερμινιστικά ότι τη βιώνει ως επισημασμένη. Και κατά τρίτον, ακόμη και η ανεργία κατά την Drancourt δεν συσχετίζεται με το να είσαι “επισημασμένος” (précaire). Η “επισφάλεια” θα πρέπει να γίνει λοιπόν κατανοητή διαφορετικά ανάλογα με την προσωπική επένδυση που κάνει το άτομο στην εργασιακή του ζωή, κάτι που σύμφωνα με εκείνη, οδηγεί σε μια διάκριση ανάμεσα στην επισφάλεια ενσωμάτωσης (précarité d'intégration) και την επισφάλεια αποκλεισμού (précarité d'exclusion). Η επισφάλεια αποκλεισμού μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη προοπτικών εργασίας στην αγορά, ενώ η επισφάλεια ενσωμάτωσης αναφέρεται συγκεκριμένα στους νέους και τις γυναίκες. Υφίσταται συνεπώς μια κατάτμηση της αγοράς εργασίας με διαφοροποίηση της επισφάλειας και των προοπτικών εργασίας ανάλογα με το φύλο και την ηλικία. Ορισμένες εργασίες με επισημασμένες συνθήκες κατά την Drancourt (1992) προορίζονται για τους νέους και τις γυναίκες, είτε ως βήμα ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας, είτε ως αποκλεισμός.

Στο δημόσιο λόγο της Γαλλίας στη δεκαετία του '90, η “επισφάλεια” ως έννοια αναφερόταν στην διακινδύνευση και την αβεβαιότητα που σχετίζεται με τις συνθήκες απασχόλησης, αφού χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει μόνο καταστάσεις παρόμοιες με τη φτώχεια (Barbier, Brygoo & Viguier, 2002: 9). Επειδή χρησιμοποιείται με τέτοια χαλαρότητα, η έννοια τώρα τείνει να αναφέρεται γενικά στην κοινωνία, η οποία περνάει μια πορεία “επισημασμένης” (précarisation) καθώς η επισφάλεια είναι το παρασκήνιο στην κοινωνία (Boltanski & Chiapello, 1999). Έννοιες που χρησιμοποιούνται στην κοινωνική πολιτική και είναι κοντά στην “επισφάλεια” σημασιολογικά είναι η “ευαλωτότητα” (vulnerabilité) και η “ευθραυστότητα” (fragilité). Στο δημόσιο πολιτικό διάλογο της Γαλλίας, η “επισφάλεια” θεωρείται ότι συγγενεύει με τον “κοινωνικό αποκλεισμό”, και τις προσπάθειες για “κοινωνική ένταξη” (insertion/inclusion) των “αποκλεισμένων” ή “περιθωριοποιημένων” πληθυσμών. Τελικά, οι Barbier, Brygoo & Viguier (2002: 30) προσδιορίζουν ότι η έννοια της επισφάλειας εφαρμόζεται: α) στις βιωτικές συνθήκες των νοικοκυριών και των οικογενειών των κατώτερων τάξεων· β) στην κοινωνική και νομική υπόσταση (statut) των ατόμων, όσον αφορά την εργασία· γ) στην εργασιακή επισφάλεια σε σχέση με το

μισθό, το είδος συμβολαίου και τις προοπτικές σταδιοδρομίας, και δ) στην επισφάλεια και την “επισφαλοποίηση” της κοινωνίας ως σύνολο.

8. Ευρωπαϊκές Έρευνες για τις Επισφαλείς Συνθήκες Εργασίας

Τη δεκαετία του '90 διενεργήθηκαν δυο μεγάλες ποσοτικές και συγκρητικές έρευνες για τις επισφαλείς συνθήκες εργασίας στην Ευρώπη, στις οποίες συμμετείχαν αρκετές χώρες, με την εποπτεία ή την ενεργό συμμετοχή Γάλλων ερευνητών (Gallie & Paugam, 2002; Letourneux, 1998). Θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε τα συμπεράσματα των δύο ερευνών αυτών, αφού δίνουν πολύτιμα στοιχεία σε μια μάκρο-προοπτική, ενώ θα δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση σε όσα στοιχεία αφορούν την Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη. Η πρώτη έρευνα που θα ανασκοπήσουμε συνοπτικά δημοσιεύτηκε από τη Letourneux (1998), και είναι μια πανευρωπαϊκή στατιστική θεώρηση των επισφαλών συνθηκών εργασίας.

8.1. Η έρευνα της Letourneux (1998)

Η έρευνα βασίστηκε σε στατιστικά δεδομένα από τη 2η Ευρωπαϊκή Δημοσκόπηση για τις Εργασιακές Συνθήκες, σε δείγμα 15.500 ατόμων πανευρωπαϊκά, την οποία διεξήγαγε το European Foundation στο Δουβλίνο στα μέσα της δεκαετίας του '90. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι μορφές μη-τυπικής απασχόλησης αναπτύσσονται σε όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με διαφορετικές μεθόδους και σε διαφορετικά ποσοστά: περισσότερη μερική απασχόληση στη Μ. Βρετανία, περισσότερες συμβάσεις ορισμένου χρόνου και προσωρινής απασχόλησης στην Ισπανία και τη Γαλλία, κλπ. Μόνο δυο χώρες ξεχωρίζουν: το Λουξεμβούργο και η Αυστρία, όπου η απασχόληση είναι σχεδόν αποκλειστικά σταθερή και πλήρους ωραρίου. Η ερευνήτρια ορίζει την επισφαλή απασχόληση ως αποτελούμενη από τη μερική απασχόληση, τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου και έργου, και την αυτοαπασχόληση, όταν το άτομο εργάζεται για τον εαυτό του. Στην Ευρώπη, την εποχή της έρευνας, η μόνιμη απασχόληση αποτελούσε το 70,1%. Ενδεικτικά, όπως αναφέρει η Letourneux (1998: 11), στην Ελλάδα η επισφαλής απασχόληση¹⁰ αποτελούσε το 18%, στην Ισπανία το 40%, στην Ιταλία το 11%, στη Γαλλία το 22%, ενώ στην Αυστρία, που προαναφέραμε, το 9%, όπως και στη Μ. Βρετανία, η οποία όμως έχει και το μεγαλύτερο ποσοστό στην Ευρώπη μερικής απασχόλησης (32%), ενώ η Ελλάδα έχει 14%. Τομείς της οικονομίας που έχουν μεγάλα ποσοστά πανευρωπαϊκά απασχολούμενων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή μερικής απασχόλησης είναι ο πρωτογενής τομέας, και ο τομέας των ξενοδοχείων και εστιατορίων. Σε αυτούς τους δύο τομείς, σχεδόν ο ένας στους πέντε εργαζόμενους (το 20%) έχει επισφαλή απασχόληση.

¹⁰ Οριζόμενη ως τα μη-μόνιμα συμβόλαια απασχόλησης.

Ενώ οι επισφαλείς εργασίες καταλαμβάνονται και από άντρες και από γυναίκες, η πλειοψηφία των εργαζόμενων σε αυτές είναι γυναίκες, όταν είναι μερικής απασχόλησης, και άνδρες, όταν είναι πλήρους απασχόλησης. Το πιο συγκεκριμένο στοιχείο της γυναικείας απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή αγορά εργασίας είναι η μερική απασχόληση. Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι οι γυναίκες μετρούν 77% σε μόνιμη μερική απασχόληση, 67% σε μερική απασχόληση ορισμένου χρόνου, και 62% σε μερική και προσωρινή απασχόληση. Είναι προφανές ότι οι γυναίκες μειονεκτούν από την άποψη της κατάστασης της απασχόλησής τους, αφού, η μερική απασχόληση, αν συνδυαστεί με ένα μη-σταθερό συμβόλαιο απασχόλησης, φαίνεται ότι είναι για εκείνες περισσότερο επισφάλεια παρά προσωπική επιλογή. Η Letourneux υποστηρίζει ότι η ομάδα των νέων 15-24 βάλλεται περισσότερο από τα συμβόλαια επισφαλούς απασχόλησης, ιδίως οι νέες κοπέλες, καθώς σχεδόν το 1/3 της έρευνας των συμμετεχόντων της έρευνας εκείνης της ηλικίας απασχολούνται με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή μέσω πρακτορείων προσωρινής απασχόλησης. Αντιστοίχως, και οι εργαζόμενοι άνω των 54, φαίνεται να βρίσκονται περισσότερο σε επισφαλείς συμβάσεις. Το φαινόμενο αυτό το αποδίδει αφενός στις δυσκολίες ένταξης στην εργασιακή αγορά, και αφετέρου στην προσέγγιση στη σύνταξη και την επιθυμία των επιχειρήσεων για ανανέωση του εργατικού δυναμικού τους. Από την άλλη, και οι μετανάστ(ρι)ες στην Ε.Ε. έχουν επισφαλή συμβόλαια, καθώς εργάζονται σε θέσεις που απαιτούν ελάχιστα προσόντα, σε εποχιακές αγροτικές εργασίες και στις τουριστικές επιχειρήσεις. Οπότε, το 16% των αλλοδαπών πανευρωπαϊκά την εποχή της έρευνας εργάζονταν με συμβόλαια ορισμένου χρόνου και το 15% ήταν αυτοαπασχολούμενοι – σε σχέση με το 11% των ευρωπαίων, αλλά με το 44% των αυτοαπασχολούμενων Ελλήνων.

Η Letourneux (1998) περιγράφει εκτενώς ορισμένα χαρακτηριστικά της απασχόλησης που έχει γίνει ευέλικτη, και άρα επισφαλής: την αστάθεια του μισθού, τις πολλές και εναλλασσόμενες ώρες απασχόλησης, τη νυχτερινή εργασία, την δουλειά τα Σαββατοκύριακα, τη δουλειά σε βάρδιες, την πολυ-ειδίκευση (multi-skilling), την εργασία από το σπίτι, με το κομμάτι, και την ελλιπή εκπαίδευση στη δουλειά. Επίσης, τονίζει ότι η οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας και το περιβάλλον δουλειάς έχουν σημασία για την ανασφάλεια και τη δυσανεξία των εργαζομένων, όπως βέβαια και η ποιότητα της εργασίας, αν έχει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικότητας, της έλλειψης διάκρισης και παρενόχλησης (intimidation) και του εμπλουτισμού της εργασίας (job enrichment). Τα πέντε κύρια προβλήματα υγείας που αναφέρουν στην έρευνα οι εργαζόμενοι στην Ε.Ε. από τις κακές συνθήκες εργασίας είναι: τα προβλήματα στην πλάτη (32%), το άγχος (30%), η γενική κόπωση (21,6%), οι μυϊκοί πόνοι στα πόδια ή τα χέρια (17,5%) και οι κεφαλαλγίες (13,5%).

Εν κατακλείδι, η μελέτη της Letourneux (1998) καταδεικνύει τη σύνδεση μεταξύ επισφαλούς απασχόλησης και φτωχών συνθηκών εργασίας. Οι προσωρινά απασχολούμενοι – ιδίως

οι γυναίκες και οι νέοι - φαίνεται να είναι οι πιο επηρεασμένοι ως προς τις αρνητικές συνέπειες της ελαστικότητας (άτυπες, ακανόνιστες ώρες εργασίας, εργασία σε βάρδιες, ακανόνιστος μισθός, κλπ.) και ως προς την εντατικοποίηση της εργασίας, την δυσανεξία και τους κινδύνους που θέτουν οι συνθήκες εργασίας. Η μερική απασχόληση επίσης, όταν συνοδεύεται από προσωρινή σύμβαση, πιθανότατα ενέχει αρνητικές συνθήκες εργασίας, αφού δεν είναι επιλογή των εργαζομένων. Η επόμενη έρευνα στην οποία θα αναφερθούμε, έγινε με τη χρήση των στοιχείων των συνεντεύξεων του Ευροβαρόμετρου 56.1, στα οποία έγινε ανάλυση και ερμηνεία από τους Duncan Gallie & Serge Paugam (2002). Στην περίληψή μας δεν θα αναφερθούμε στα δεκάδες στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται, αλλά στην συγκρητική υποκειμενική ερμηνεία τους από τους συγγραφείς.

8.2. Gallie & Paugam, 2002.

Στον πρόλογο της ερευνητικής αναφοράς, η Odile Quintin, σημειώνει ότι το ποσοστό των ατόμων σε φτωχά νοικοκυριά ήταν χαμηλότερο στη νότια Ευρώπη, ειδικά την Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Ιταλία, και στην Ιρλανδία, αν χρησιμοποιήσουμε το δείκτη της υποκειμενικής φτώχειας¹¹. Το 66% των κατοίκων της Πορτογαλίας ένιωθε υποκειμενικά φτωχό σε σχέση με το 9% μόνο της Δανίας. Η οικονομική δυσκολία, όπως βιώνεται και αναφέρεται, επηρεάζει άνω του 50% του πληθυσμού στην Ελλάδα και την Πορτογαλία, ενώ στα χαμηλότερα εισοδήματα το 80% νιώθει οικονομικές δυσκολίες, σε σχέση με το 25% στη Δανία. Στη μελέτη αυτή, οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας θεωρούνται ότι οδηγούν στην φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αν και την περίοδο της έρευνας, διαπιστώθηκε ότι για το σύνολο των ευρωπαϊκών νοικοκυριών υπήρχει βελτίωση σε σχέση με μετρήσεις του 1993, για τα νοικοκυριά με τα χαμηλότερα εισοδήματα είναι προφανές ότι η κατάσταση σε πολλές χώρες – ειδικά στην Ελλάδα και την Πορτογαλία – έχει χειροτερεύσει. Η δυσκολία να πληρώσεις το φαγητό, ενδεικτική της υποκειμενικής φτώχειας, επηρεάζει περισσότερο τις ηλικίες 35-44 σε αυτές τις δυο χώρες – ομάδα που έχει τις βαρύτερες ευθύνες στο νοικοκυριό και την οικογένεια - παρά τους νέους και τις νέες κάτω των 25. Βέβαια, οι νέοι ως κατηγορία δεν είναι πάντα ανεξάρτητοι οικονομικά και συχνά, ειδικά στις νότιες χώρες, ζουν με τους γονείς τους. Εν γένει, οι διαφορές ανάμεσα στις Βόρειες και τις Νότιες χώρες της Ευρώπης είναι εκτεταμένες. Οπότε δεν μπορούμε να μιλάμε για πανευρωπαϊκό μοντέλο κοινωνικο-οικονομικής επισφάλειας, αφού τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας είναι διαφορετικά ανά την Ευρώπη. Ενδεικτικά, στις

11 Όταν οι κοινωνιολόγοι αναφέρονται στην “υποκειμενική εμπειρία της φτώχειας”, αναφέρονται στην εις-βάθος ανάλυση του πώς οι άνθρωποι που ζουν σε καθεστώς φτώχειας ή που προσδιορίζονται ως “φτωχοί” ζουν τις ζωές τους και δίνουν νόημα στην εμπειρία τους: ο δείκτης αυτός αναφέρεται σε αρκετά πεδία ζωής: διαχείριση ατομικού προϋπολογισμού, συμπεριφορά της οικογένειας, εργασιακή ζωή, κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές, κλπ. Η υποκειμενική εμπειρία της φτώχειας συχνά ερμηνεύεται ως αρνητική, για πολλούς λόγους: όχι μόνο αυτή η εμπειρία μπορεί να πάρει τη μορφή της πραγματικής αποστέρησης και των δυσκολιών αντιμετώπισης των απαιτήσεων της καθημερινής ζωής: μπορεί επίσης να συνοδεύεται από την αποδυνάμωση των κοινωνικών δεσμών, τη χειροτέρευση της κοινωνικής θέσης, και αισθήματα ντροπής ή ψυχολογικής δυσανεξίας (Gallie & Paugam, 2002; 34).

βόρειες χώρες η πλειοψηφία όσων πλήττει η φτώχεια αναφέρουν μια διάρκεια ενός ή δυο χρόνων, ενώ στις νότιες η διάρκεια αγγίζει τα δεκατέσσερα ή δεκαπέντε χρόνια, αποκτώντας δομικά χαρακτηριστικά. Η φτώχεια είχε την τάση και ακόμα τείνει να είναι η κοινωνική μοίρα στις οικονομικά φτωχές χώρες ή περιοχές, όπου η ανεργία και η υποαπασχόληση είναι υψηλές, ενώ η κοινωνική πρόνοια λιγότερο αναπτυγμένη. Η φτώχεια αποκτά κληρονομικά χαρακτηριστικά.

Αν και η κοινωνικότητα στη Νότια Ευρώπη τείνει να είναι υψηλότερη για τους ανθρώπους χαμηλών εισοδημάτων, σε αντίθεση με τη Βόρεια Ευρώπη, η υποκειμενική κοινωνική απομόνωση αναφέρεται ότι είναι υψηλότερη για τους φτωχότερους σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, όπως και η αίσθηση απαξίωσής τους από την κοινωνία. Αν και οι άνεργοι δεν έχουν χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικότητας από όσους εργάζονται, αναφέρουν ότι αισθάνονται πιο απομονωμένοι, ειδικά στις πόλεις. Αισθάνονται ότι μπορούν να βασιστούν λιγότερο σε φίλους τους, για να λάβουν βοήθεια όταν τη χρειαστούν. Οι γυναίκες έχουν περισσότερες κοινωνικές επαφές από τους άνδρες, νιώθουν όμως και περισσότερο απομονωμένες (ο.π. σ. 57). Για τα άτομα που δεν έχουν εργασία ή έχουν οικονομικές δυσκολίες, σε όλες τις χώρες της έρευνας είναι δύσκολο να έχουν κοινωνικές επαφές – φίλους, παρέες – εκεί που κατοικούν, αλλά και οι φίλοι τους είναι και εκείνοι άνεργοι ή με οικονομικές δυσκολίες.

Η ικανοποίηση από την οικογενειακή ζωή είναι διακριτά υψηλότερη στο συνολικό πληθυσμό παρά στα άτομα που το εισόδημά τους είναι χαμηλό. Τα χαμηλά εισοδήματα μπορούν να παρεμποδίσουν την εκπλήρωση των οικογενειακών σχεδίων αλλά και να τραυματίσουν την ισορροπία μιας οικογένειας και την ψυχολογική υγεία των μελών της. Οι γυναίκες είναι λίγο πιο ικανοποιημένες από την οικογενειακή ζωή από τους άνδρες, αλλά οι άνθρωποι χωρίς δουλειά αναφέρουν ότι είναι πολύ λιγότερο ικανοποιημένοι από την οικογενειακή τους ζωή (ο.π. σ. 67). Τα άτομα που κατάγονται από τη βόρεια Ευρώπη είναι περισσότερο ικανοποιημένα για την κοινωνική τους ζωή σε σχέση με τη Νότια Ευρώπη, με το 60% των Δανών να καταγράφουν το μεγαλύτερο ποσοστό ικανοποίησης. Οι γυναίκες δηλώνουν λιγότερο ικανοποιημένες από την κοινωνική τους ζωή, κάτι που οι ερευνητές αποδίδουν στην επίμονη αντίθεση μεταξύ των ανδρικών και γυναικείων μοντέλων αυτο-επιβεβαίωσης (self-affirmation) (ο.π., σ. 70). Τα άτομα νεαρής ηλικίας, 15-24 ετών, και τα άτομα τρίτης ηλικίας, 65 και άνω, εκδηλώνουν την περισσότερη ικανοποίηση, ενώ, όπως είναι αναμενόμενο, η ικανοποίηση με την κοινωνική τους ζωή είναι χαμηλότερη στα άτομα που δεν έχουν εργασία σε σχέση με τα άτομα που εργάζονται.

Τα άτομα με τα χαμηλότερα εισοδήματα, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, αναφέρουν ότι αισθάνονται περισσότερη κοινωνική απαξίωση (social devaluation), και περισσότερο αποκλεισμένα. Ο δείκτης αυτός είναι υψηλότερος στη Φινλανδία και τη Μ. Βρετανία. “Η κοινωνική απαξίωση προέρχεται από την εσωτερίκευση μιας αρνητικής αυτο-εικόνας που

συνδέεται με την έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης, έλλειψης εμπιστοσύνης, αίσθημα αποδιωγμού (shut-out), ή κακής φήμης. Η κοινωνική απαξίωση αντιστοιχεί σε μια ατομική και συλλογική εμπειρία μιας διεργασίας που οδηγεί σε χαμηλότερη κοινωνική θέση” (ο.π. σ. 75). Οι γυναίκες αναφέρουν ότι αισθάνονται λιγότερο συχνά αποκλεισμένες σε σχέση με τους άνδρες· οι ηλικίες των 35-44 πλήττονται περισσότερο από την κοινωνική απαξίωση, ένα ηλικιακό φάσμα που υπάρχουν υψηλές συλλογικές προσδοκίες για τα άτομα, και στην εργασία τους και στην κοινωνική και οικογενειακή τους ζωή.

Η έρευνα εξέτασε επίσης τα αποτελέσματα των ποιοτικών απόψεων της απασχόλησης. Η ίδια η απασχόληση δεν εγγυάται την κοινωνική ενσωμάτωση· μακροπρόθεσμα, οι εργασίες με χαμηλή ποιότητα είναι πιθανό να κάνουν τα άτομα πολύ ευάλωτα στην απώλεια της εργασίας και στην περιθωριοποίηση από την αγορά εργασίας. Η ποιότητα των εργασιών είναι ένας βασικός παράγοντας που επηρεάζει την κινητοποίηση, την φυσική και ψυχολογική υγεία, τις ευκαιρίες για την ανάπτυξη και διατήρηση των δεξιοτήτων, και την ασφάλεια που χρειάζεται για τη δόμηση συμπαγών εργασιακών και μη-εργασιακών σχεδίων ζωής. Όταν οι εργασίες μειώνουν την κινητοποίηση και την ψυχολογική υγεία, οι άνθρωποι έχουν περισσότερες πιθανότητες να τις εγκαταλείψουν, αυξάνοντας τον κίνδυνο να μείνουν άνεργοι, ή να αποτραβηχτούν τελείως από την αγορά εργασίας (ο.π. σελ. 79). Η ποιότητα των εργασιακών καθηκόντων και το επίπεδο πίεσης στην τέλεση της εργασίας είναι καθοριστικά στοιχεία για την ποιότητα εργασίας. Ως προς τα εργασιακά καθήκοντα, οι συγγραφείς σημειώνουν την ποικιλία της εργασίας, την δυνατότητα που μπορεί να έχουν οι άνθρωποι να συνεχίζουν να αναπτύσσουν τις γνώσεις τους μέσα στην εργασία τους και τρίτον, το βαθμό στον οποίο το άτομο μπορεί να πάρει αποφάσεις για το πώς να εκτελεί την εργασία του. Το 2001, πανευρωπαϊκά μόνο το 27% των εργαζομένων ανέφερε ότι υπήρχε ποικιλία στην εργασία του, το 28% ότι είχε τη δυνατότητα να συνεχίζει να μαθαίνει καινούρια πράγματα και το 23% ότι μπορούσε να συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων για την εργασία του. Οι γυναίκες ανέφεραν λιγότερη ποιότητα εργασίας σε σχέση με τους άνδρες. Το 2001, στη Δανία και τη Φινλανδία μόνο υπήρχε βελτίωση στην ποιότητα των καθηκόντων σε σχέση με παλιότερα, ενώ στο Βέλγιο, την Ελλάδα, την Ισπανία και τη Σουηδία υπήρχε η μεγαλύτερη χειροτέρευση (ο.π. σελ. 85). Υπήρχε επίσης αύξηση στην αναφορά των προβλημάτων υγείας από την εργασία, όπως ο πόνος της πλάτης, η κούραση και οι πονοκέφαλοι. Από την άλλη πλευρά, ως προς την πίεση στην εργασία, η δεκαετία του 1990 σύμφωνα με τους ερευνητές είδε μια αύξηση της έντασης της εργασίας, αποτέλεσμα της αυξημένης ανταγωνιστικής πίεσης, αλλαγών στις απαιτήσεις προσόντων των εργασιών, την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και την μείωση της δύναμης των συνδικάτων. Η εργασιακή πίεση στην Ελλάδα και την Ισπανία, ειδικότερα, αυξήθηκε μετά τη δεκαετία του 1990, σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες των μισθωτών επαγγελματιών (ο.π. σελ. 82).

Οι Gallie & Paugam (2002) καταδεικνύουν ότι το ποσοστό μισθωτών το 2001 που αναφέρουν ότι η εργασία τους δεν ήταν καθόλου ασφαλής προσεγγίζει το 12,6%. Οι βόρειες χώρες φαίνεται ότι έχουν υψηλότερα επίπεδα προστασίας και ασφάλειας. Από την άλλη, σύμφωνα με τη μέτρηση του 2001, η ανασφάλεια απόλυσης από την εργασία αυξήθηκε στο Βέλγιο, την Ελλάδα, την Ιρλανδία και την Ελλάδα (ο.π. σελ. 107). Σχολιάζουν ότι σε ένα μακρο-επίπεδο, η εργασιακή δύναμη γίνεται αυξητικά όλο και πιο πολωμένη, ανάμεσα σε ένα ασφαλές και ένα ανασφαλές τμήμα, με τα άτομα με τα λιγότερα προσόντα να είναι παγιδευμένα σε έναν εργασιακό τομέα όπου είναι πιθανό να βιώνουν εναλλασσόμενα κύματα βραχύχρονης απασχόλησης και ανεργίας. Ένα άλλο σενάριο για την εργατική δύναμη αφορά μια πόλωση της ασφάλειας που διατρέχει την ιεραρχία προσόντων, διαχωρίζοντας τα άτομα με μόνιμα και τα άτομα με άτυπα συμβόλαια εργασίας. Το κοινό χαρακτηριστικό και των δύο αυτών σεναρίων είναι η άποψη ότι το ποσοστό των υπαλλήλων σε ανασφαλείς εργασίες αυξάνεται στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι ένα αυξανόμενο μέρος της εργασιακής δύναμης θεωρείται ότι είναι σε κίνδυνο περιθωριοποίησης από την αγορά εργασίας, και εξαιτίας της αυξημένης πιθανότητας να καταλήξουν στην ανεργία και εξαιτίας της μεγαλύτερης δυσκολίας να ξαναμπούν στο μειούμενο πυρήνα των σταθερών μακροχρόνιων εργασιών.

Το 2001, σχεδόν το 1/3 (31%) όλων των απασχολούμενων της έρευνας ανέφεραν ότι έβρισκαν τακτικά την εργασία τους αγχογόνο, και το ¼ ότι γύριζαν στο σπίτι εξαντλημένοι. Το 20% των απασχολούμενων ανέφεραν ότι οι εργασιακές απαιτήσεις είχαν “πάντα” ή “συχνά” αρνητικές συνέπειες για την οικογενειακή και οικιακή τους ζωή. Το 10% ανέφερε ότι είχαν διαπροσωπικές οικογενειακές εντάσεις ως αποτέλεσμα του φόρτου εργασίας τους, καθώς οι σύντροφοί τους είχαν κουραστεί από τη δουλειά τους. Στην Ελλάδα, το Βέλγιο, την Ιταλία, τη Φινλανδία, και την Ολλανδία, δεν υπήρχε καμία αλλαγή στα επίπεδα άγχους από την εργασία, τα τελευταία πέντε χρόνια σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι άνεργοι και οι μη-ενεργοί (non-actives) ανέφεραν μεγαλύτερα επίπεδα ψυχολογικής δυσανεξίας σε σχέση με το παρελθόν, το ίδιο και οι γυναίκες, ενώ τα ποσοστά των ανδρών σε εργασία είχαν υποβαθμιστεί. Οι απασχολούμενοι σε εργασίες χαμηλού στάτους φαίνεται ότι έχουν μεγαλύτερη δυσαρέσκεια από την ζωή, σε σχέση με τους μη-ενεργούς ενώ δεν είχαν διαφορά ως προς την ψυχολογική δυσανεξία. Η υψηλή εργασιακή πίεση και η εργασιακή ανασφάλεια είχαν πολύ αρνητικά αποτελέσματα για την ικανοποίηση από την ζωή και τη ψυχολογική ευεξία. Οι άνεργοι όμως είχαν χαμηλότερα ποσοστά στην ευεξία από τους μη ενεργούς. Από την άλλη, οι αυτο-απασχολούμενοι είχαν υψηλότερα επίπεδα ικανοποίησης με τη ζωή, αλλά είχαν περισσότερες πιθανότητες να υποφέρουν από ψυχολογική δυσανεξία. Όπως φαίνεται, η εμπειρία οικονομικής δυσκολίας είναι ο ισχυρότερος παράγοντας που συνδέεται με την ευεξία. Εν γένει, η χαμηλή ποιότητα εργασιακών καθηκόντων, τα υψηλότερα επίπεδα πίεσης και η

εργασιακή ανασφάλεια υποβαθμίζουν τη δέσμευση στην απασχόληση, μείωναν την ικανοποίηση με την εργασία και αύξαναν το άγχος από την εργασία. Φαίνεται επίσης ότι συντελούν στη μείωση της συνολικής ικανοποίησης για τη ζωή και ανέβαζαν τη ψυχολογική δυσανεξία (Gallie & Paugam, 2002: 130).

Όπως φαίνεται φυσικό, η δυσαρέσκεια με την κοινωνία και τη δημοκρατία του κράτους είναι συχνότερη στις χώρες με χαμηλή κοινωνική προστασία, όπως η Ελλάδα, η Ιταλία, κλπ, και συναντάται συχνότερα στα χαμηλότερα εισοδήματα. Οι νεότερες ηλικίες – κάτω των 25 – είναι λιγότερο δυσαρεστημένες από τις άλλες ηλικιακές ομάδες. Οι άνεργοι είναι αισθητά πιο δυσαρεστημένοι από τους εργαζόμενους. Η δυσαρέσκεια φαίνεται να εκφράζει τα αισθήματα πικρίας και απόγνωσης τους (Gallie & Paugam, 2002: 131). Η εργασιακή ανασφάλεια, η κοινωνική απομόνωση, η υποβάθμιση του τοπικού περιβάλλοντος, και η κοινωνική απαξίωση αυξάνουν την δυσαρέσκεια με την κοινωνία. Οι συγγραφείς καταλήγουν τη μελέτη τους επισημαίνοντας ότι, οι απαιτήσεις για μια αποτελεσματική κοινωνική πολιτική για τους φτωχότερους παραμένουν, παρόλο που οι απόλυτοι αριθμοί της φτώχειας μπορεί να έχουν μειωθεί. Επίσης, επισημαίνουν ότι η επισφάλεια στις συνθήκες εργασίας και ζωής των ανθρώπων φαίνεται να έχει σοβαρές επιπτώσεις όχι μόνο για τις προσωπικές τους εμπειρίες αλλά και για τις στάσεις τους προς την ευρύτερη κοινωνία. Όσοι άνθρωποι έχουν πιο επισφαλείς εργασίες ήταν λιγότερο δεσμευμένοι στην απασχόληση, είχαν λιγότερη εργασιακή ικανοποίηση και υψηλότερο βαθμό εργασιακού άγχους. Επίσης είχαν χαμηλότερη ικανοποίηση από τη ζωή και υψηλότερο βαθμό ψυχολογικής δυσανεξίας. Τελικά, πέρα από τη σημασία της για τον κίνδυνο περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού, η επισφάλεια στη ζωή και την εργασία είναι βαθιά προβληματική για την κοινωνική συνοχή (Gallie & Paugam, 2002: 150).

9. Επισφάλεια και Εργασία

Στο έργο του Serge Paugam *le Salarié de la precarité* (2000: xvii) ερευνάται η επίδραση της σχέσης με την εργασία του ατόμου ως προς την επισφάλεια που παράγεται. Η σχέση με την εργασία καθορίζει την σταθερότητα της επαγγελματικής κατάστασης. Η ανάπτυξη των εργασιών με επισφαλές καθεστώδες που εντείνεται στις μέρες μας δεν εμποδίζει πάντα την προσέγγιση της σταθερής εργασίας, αντιστοιχεί για ορισμένους εργαζόμενους και εργαζόμενες σε μια φάση ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας, αλλά συγχρόνως, οι λιγότερο ευνοημένοι από άποψη προσόντων έχουν όλο και περισσότερες πιθανότητες να μείνουν σε μια τέτοια κατάσταση επισφάλειας, η οποία συντελεί στο να απαξιωθούν ως εργαζόμενοι. Η ιδανική για το άτομο μορφή ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας (*intégration professionnelle*) είναι η επιβεβαίωση αφενός της υλικής και συμβολικής αναγνώρισης της εργασίας και αφετέρου της κοινωνικής προστασίας που

απορρέει από την εργασία. Η πρώτη συνθήκη εκπληρώνεται όταν οι εργαζόμενοι αναφέρουν ότι αισθάνονται ικανοποίηση στην εργασία τους, και η δεύτερη συνθήκη, όταν η εργασία που εκτελούν είναι αρκετά σταθερή για να τους επιτρέψει να προγραμματίζουν το μέλλον τους και να είναι προστατευμένοι από τις ενδεχομενικότητες της ζωής. Ονομάζει αυτό τον ιδανικό τύπο ενσωμάτωσης, που συνδυάζει την εργασιακή ικανοποίηση και σταθερότητα, ως *εγγυημένη ενσωμάτωση* (intégration assurée), ενώ διακρίνει άλλους τρεις τύπους ενσωμάτωσης, την *αβέβαιη ενσωμάτωση* (intégration incertaine), η οποία ενέχει την εργασιακή ικανοποίηση με την αστάθεια της απασχόλησης, την *επίπονη ενσωμάτωση* (intégration laborieuse), η οποία συνδυάζει την έλλειψη ικανοποίησης από την εργασία με την σταθερότητά της απασχόλησης, και την *ενσωμάτωση αποκλεισμού* (intégration disqualifiante), η οποία παίρνει τη μορφή της απουσίας ικανοποίησης από την εργασία μαζί με την αστάθεια της απασχόλησης. Η αβέβαιη ενσωμάτωση αφορά καταστάσεις της ζωής των εργαζομένων οι οποίοι, ενώ εργάζονται σε καλές συνθήκες, έχοντας καλές σχέσεις με τους συναδέλφους τους και τους ανώτερους τους, γνωρίζουν ωστόσο ότι έχουν αρκετές πιθανότητες να χάσουν τη δουλειά τους. Αφορά επίσης τους εργαζόμενους οι οποίοι έχουν σύμβαση ορισμένης διάρκειας η οποία δεν θα ανανεωθεί ή που εργάζονται σε επιχειρήσεις των οποίων το μέλλον είναι αβέβαιο. Η επίπονη ενσωμάτωση αντιστοιχεί στους εργαζόμενους που είναι καθολικά ανικανοποίητοι με την εργασία τους, αλλά η οποία δεν απειλείται. Η εργασιακή δραστηριότητα δεν είναι ευχάριστη, αφού περιλαμβάνει φυσικές οδύνες, όταν οι συνθήκες εργασίας είναι δυσχερείς, ή ηθικές οδύνες, όταν το περιβάλλον της επιχείρησης και οι σχέσεις με τους συναδέλφους και τους ανώτερους είναι τεταμένες. Η τρίτη εκδοχή της ενσωμάτωσης, η ενσωμάτωση αποκλεισμού, μπορεί να μεταφράζεται σε προβλήματα σχέσεων στο εσωτερικό της επιχείρησης. Οι εργαζόμενοι έχουν το συναίσθημα ότι ανήκουν σε μια ομάδα στους κόλπους της οποίας η ταυτότητά τους απειλείται, είτε επειδή το status τους είναι ξακάθαρα κατώτερο από των άλλων, είτε επειδή η ομάδα η ίδια είναι καταδικασμένη να εξαφανιστεί (Paugam, 2000). Ο τύπος αυτός ενσωμάτωσης μπορεί να είναι η αρχή μιας διαδικασίας που μπορεί να οδηγήσει στη συσσώρευση μειονεξιών, γι' αυτό και λέγεται “αποκλεισμού”. Και οι τρεις απόψεις αυτής της τυπολογίας που αποκλίνουν από την εγγυημένη ενσωμάτωση συγκροτούν εκδηλώσεις του φαινομένου της επισφάλειας, σε περισσότερο ή λιγότερο έντονο βαθμό, και μπορούν να οδηγήσουν στον κοινωνικό αποκλεισμό (disqualification sociale) και στην ψυχολογική οδύνη (détresse psychologique).

Η ποσοτική έρευνα που παρουσιάζει ο Paugam (2000: 110), δείχνει ότι τα άτομα που βρίσκονται κοντά στην εγγυημένη ενσωμάτωση αναπαριστούν το 42%, στην αβέβαιη ενσωμάτωση περίπου το 18%, εκείνα που τα αφορά η επίπονη ενσωμάτωση περίπου το 20%· στην ενσωμάτωση αποκλεισμού βρίσκεται πάλι το 20%. Από αυτά τα ποσοστά, οι άνδρες εκπροσωπούνται

περισσότερο από τις γυναίκες στην εγγυημένη ενσωμάτωση, κατά 44% έναντι 38%. Οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερο ποσοστό στην αβέβαιη ενσωμάτωση. Οι νέοι και οι νέες κάτω των 25 βρίσκονται περισσότερο πλησίον της αβέβαιης ενσωμάτωσης (47%) και της ενσωμάτωσης αποκλεισμού (32%). Οι εργαζόμενοι 25-34 ετών εκπροσωπούνται λίγο περισσότερο στην εγγυημένη ενσωμάτωση, κατά 46%. Μεγαλύτερο ποσοστό από το 75% των δημοσίων υπαλλήλων εντάσσονται στην εγγυημένη ενσωμάτωση, ενώ το 3% περίπου στην ενσωμάτωση αποκλεισμού. Στην άλλη πλευρά της καμπύλης, οι ανειδίκευτοι εργάτες αποτελούν μόνο το 13% της εγγυημένης ενσωμάτωσης, και το 55% της ενσωμάτωσης αποκλεισμού. Παρατηρούμε επίσης ότι οι ειδικευμένοι εργάτες εκπροσωπούνται στην επίπονη ενσωμάτωση (27%) και ιδιαίτερος στην ενσωμάτωση αποκλεισμού (33%). Οι μισθωτοί υπάλληλοι αποτελούν το 27% της αβέβαιης εκμετάλλευσης (Paugam: 2000: 110).

Με βάση αυτή τη μελέτη, ο Paugam (2000: 356) διακρίνει δυο διαστάσεις της εργασιακής επισφάλειας, εκ των οποίων η πρώτη παραπέμπει στην παραγωγική λογική της βιομηχανικής κοινωνίας, και η δεύτερη στην προστατευτική λογική του κράτους-πρόνοιας. Ο εργαζόμενος είναι επισφαλής όταν η εργασία του φαίνεται χωρίς ενδιαφέρον, με φτωχή ανταμοιβή και αναγνώριση μέσα στην επιχείρηση. Όταν δεν αναγνωρίζεται η συνεισφορά του στην παραγωγική δραστηριότητα, νιώθει το συναίσθημα ότι είναι, λίγο ή πολύ άχρηστος. Σε αυτή την περίπτωση ορίζουμε την επισφάλεια της εργασίας (*précarité du travail*). Αλλά ο εργαζόμενος είναι εξίσου επισφαλής όταν η απασχόλησή του είναι αβέβαιη και όταν δεν μπορεί να προβλέψει το επαγγελματικό του μέλλον. Αυτή είναι η περίπτωση των εργαζομένων που οι συμβάσεις εργασίας τους έχουν μικρή διάρκεια, αλλά και όσων ο κίνδυνος να απολυθούν είναι μόνιμος. Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζεται συγχρόνως από μια έντονη οικονομική ευαλωτότητα και από τον περιορισμό, έστω και δυνητικό, των κοινωνικών δικαιωμάτων αφού αυτά εκπηγάζουν, σε μεγάλο μέρος, από την σταθερότητα της απασχόλησης. Σε αυτή την περίπτωση, μπορούμε να μιλήσουμε για την επισφάλεια της απασχόλησης (*précarité de l'emploi*). Οι επισφαλείς εργαζόμενοι δεν βρίσκονται εκτός του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, αλλά συμβάλλουν στη ρύθμισή του. Η επισφάλεια της εργασίας και της απασχόλησης είναι συγχρόνως η συνέπεια της ευελιξίας των επιχειρήσεων, του μετασχηματισμού των μεθόδων παραγωγής, και το τίμημα που είναι μερικές φορές έτοιμες να πληρώσουν οι δημόσιες αρχές για να ρίξουν την ανεργία. Η εργασιακή επισφάλεια ορισμένων εκ των εργαζομένων, ειδικά των νέων και των γυναικών, ευνοεί την άνθιση και την σταθερότητα των υπολοίπων.

Η Bresson (2007) προτείνει ότι η επισφαλής απασχόληση προσδιορίζει γενικά έναν τύπο απασχόλησης που θεωρείται άτυπος ή εκτός του κανόνα σε σχέση με το μοντέλο της πλήρους απασχόλησης, αορίστου διάρκειας (ακόμη κι αν το μεγαλύτερο μέρος των θέσεων εργασίας που

δημιουργούνται από δω και στο εξής είναι αυτής της μορφής). Αλλά ο όρος αυτός αγγίζει επίσης το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων και των συνθηκών της εργασίας (τα ωράρια, την κούραση/ενόχληση, την έλλειψη αναγνώρισης). Ο Patric Cingolani (2005) προσθέτει δυο έννοιες: πέραν της απασχόλησης και της εργασίας, θυμίζει επίσης τους “επισφαλείς”¹², όρο που συνδέει με την κοινωνικοπολιτισμική εμπειρία του εργαζομένου για τον οποίο η εργασία “θα έπαυε να είναι μια κύρια δραστηριότητα ή απασχόληση”· και τέλος την “επισφάλεια”, που γίνεται κατανοητή ως μια συγκεκριμένη εκδήλωση της φτώχειας. Σύμφωνα με εκείνον, οι διαφορετικές έννοιες δεν συγκλίνουν αλλά αντίθετα διαφοροποιούνται σε αρκετά σημεία. Έτσι, η φτώχεια-επισφάλεια τείνει να χαρακτηρίζει ένα συγκεκριμένο πληθυσμό, ενώ στην πρώτη έννοια, περιγράφεται μια διαδικασία που εφαρμόζεται λιγότερο ή περισσότερο έντονα σε όλους τους έμμισθους πληθυσμούς. Μπορούμε να παρατηρήσουμε μια διαφορετική σχέση στην εργασία και στην απασχόληση. Η επισφάλεια παρεμβαίνει όταν αυτή η σχέση δημιουργεί πρόβλημα, ειδικά στην πρώτη και στη δεύτερη έννοια. Αλλά στην φτώχεια-επισφάλεια, ο δεσμός μπορεί να είναι αποσυνδεδεμένος, δηλαδή κομμένος, φανερόνοντας και άλλες ρήξεις: οικογενειακές, ατυχήματα υγείας, μείωση της παραδοσιακής ή τοπικής κοινωνικότητας (Cingolani, 2005). Γενικά όμως, όπως και η Bresson (2007: 45), καταλήγουμε ότι η λέξη επισφάλεια (στη Γαλλία ειδικά), προσδιορίζει με ευρύ τρόπο τα συσσωρευμένα κοινωνικο-οικονομικά “προβλήματα” που βαρύνουν όλες τις πλευρές της καθημερινής ζωής: καθολικό ανεπαρκές και ασταθές επίπεδο ζωής, περιορισμοί για τη διατροφή, τη στέγαση, την φροντίδα... η ιδέα της επισφάλειας μπορεί να συνδεθεί τελικά με συνθήκες λιγότερο ή περισσότερο ικανοποιητικές σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής: την απασχόληση, την εργασία, την στέγαση, την άνεση, την κατανάλωση, την υγεία.

Η πρώτη και μεγαλύτερη δυσκολία που βαρύνει την καθημερινή ζωή των ατόμων σε συνθήκες επισφάλειας είναι η δυσκολία εύρεσης και διατήρησης μιας σταθερής εργασίας, δηλαδή που να αντιστοιχεί στην νόρμα του συμβολαίου αορίστου διάρκειας, πλήρους απασχόλησης. Στο *Le Salarié de la precarité* (2000) ο Serge Paugam καταγράφει την χειροτέρευση σε σχέση με τα 30 έβδοξα χρόνια της γαλλικής οικονομίας (30 Glorieuses: 1945-1975): κατά τη διάρκεια των χρόνων της πλήρους απασχόλησης, η πιθανότητα για ένα ενεργό άτομο να έχει επαγγελματική αποκατάσταση ήταν πολύ υψηλή. Από την οικονομική κρίση και μετά, παρατηρούμε αντιθέτως μια διαφοροποίηση των συνθηκών σε σχέση με την εργασία. Το παγκόσμιο ποσοστό ανεργίας φτάνει σχεδόν το 12% του ενεργού πληθυσμού (σχεδόν το 9% στη Γαλλία το 2006 – σημειώνει η Bresson, 2007) και περιλαμβάνει την ανεργία μακράς διάρκειας, που ονομάζεται από ορισμένους “ανεργία αποκλεισμού”. Η ανεργία με την έννοια της αθέλητης έλλειψης εργασίας δεν είναι η μόνη διάσταση: η ιδέα της επισφάλειας λαμβάνει επίσης υπόψη της το γεγονός ότι η σταθερή εργασία

12 Στα γαλλικά: “les précaires”.

μειώνεται και η επισφαλής εργασία αυξάνεται. Αν κρατήσουμε τις 4 μορφές επισφαλούς απασχόλησης που αναφέρονται κανονικά στις Έρευνες της Απασχόλησης της INSEE¹³ (Enquêtes Emploi): το συμβόλαιο ορισμένης διάρκειας (CDD), την προσωρινή απασχόληση αναπλήρωσης (intérim), τα προγράμματα stage και τις επιχορηγούμενες συμβάσεις και τη μαθητεία, ο αριθμός των μισθωτών που τους αφορούν οι μορφές αυτές έχει αυξηθεί πάρα πολύ από την αρχή της δεκαετίας του '80, καθώς έχει περάσει από το 3% των ενεργών μισθωτών το 1982 σε άνω του 10% το 1998 (Paugam, 2000) και το 2005, το ποσοστό αυτών των εργασιών υπολογίστηκε στο 13,6% (Bresson, 2007). Σε αυτό το ποσοστό, πρέπει να προσθέσουμε τη μερική απασχόληση, πάνω από το 17% των ενεργών μισθωτών το 2005 (δεδομένα της INSEE). Η επισφαλής απασχόληση ορίζεται επομένως ως «ο αθροιστικός συνδυασμός άτυπων επαγγελματικών συμβολαίων, περιορισμένης κοινωνικής προστασίας, ελάχιστων κοινωνικών δικαιωμάτων, εργασιακής ανασφάλειας, μικρής διάρκειας πρόσκαιρης απασχόλησης και χαμηλών μισθών» (Lewchuk et al., 2003).

Ένα κοινό σημείο ανάμεσα στις διάφορες μορφές επισφαλούς απασχόλησης είναι η ασυνέχεια του χρόνου¹⁴. Η μερική και η προσωρινή απασχόληση προϋποθέτει μια ρήξη σε σχέση με την κανονική μηνιαία διάρκεια ενός μισθωτού, που συχνά του επιβάλλεται. Αυτές οι συνθήκες απασχόλησης, που αφορούν μια μειοψηφία των μισθωτών, τους εκθέτουν στο οικονομικό αστάθμητο, και επιπλέον, συχνά συνδέονται με φτωχές ανταμοιβές. Στο επίπεδο της βιωμένης εμπειρίας, αυτές οι εξελίξεις ευνοούν τη γενίκευση ενός συναισθήματος κοινωνικής ανασφάλειας (Castel, 2003) και ευαλωτότητας (Paugam, 2000). Αυτό το συναίσθημα αναπτύσσεται και περιλαμβάνεται και στους εργαζόμενους με “σταθερό” συμβόλαιο. Ως ευαλωτότητα εννοούμε τις ψυχολογικές ενοχλήσεις τόσο σε συναισθηματικό επίπεδο (επίδραση στην ψυχολογική ευεξία, στην ψυχολογική υγεία, ή στην εκτίμηση του εαυτού) όσο και σε γνωσιακό επίπεδο (προβλήματα μνήμης, οργάνωσης και σχεδιασμού του χρόνου), ή και συμπεριφορικό: εξαρτητική κατανάλωση καπνού, αλκοόλ ή ναρκωτικών (Cazals-Ferré & Llorca, 2004).

Με αυτή την έννοια, το φαινόμενο της επισφάλειας ξεπερνά τους πληθυσμούς μόνο που υφίστανται “επισφαλείς” συμβάσεις, και προσεγγίζει το σύνολο των μισθωτών, που αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο να χάσουν την εργασία τους, ή να βλέπουν να χειροτερεύει η επαγγελματική τους κατάσταση (Castel, 2003). Ο μισθωτός είναι επισφαλής συνολικά όταν η απασχόλησή του είναι αβέβαιη και όταν δεν μπορεί να προβλέψει το επαγγελματικό του μέλλον, ούτε να εξασφαλίσει με διάρκεια την κοινωνική του προστασία. Μια από τις κύριες διακινδυνεύσεις (risks) που συσχετίζονται με την επισφάλεια αφορά την υποβάθμιση του επιπέδου ζωής και ειδικότερα, την εξαθλίωση των ατόμων και των ομάδων που επηρεάζει: δηλαδή έχουν τον κίνδυνο να γίνουν

13 Η Γαλλική Υπηρεσία Στατιστικής

14 Μερικές φορές της αποδίδεται ο όρος intermittence.

φτωχές, ή ακόμη πιο φτωχές απ' όσο ήδη είναι (Bresson, 2007: 49). Το εισόδημα και η σταθερότητά του, όπως εκφράζεται στο σταθερό μισθό, είναι ένα από τα στοιχεία που μπορούν να συντελέσουν στην εξαθλίωση του επιπέδου ζωής, σημειώνει η Bresson (2007). Οι επισφαλείς εργασίες, η προσωρινή απασχόληση, με την ασυνέχεια που τη χαρακτηρίζει, ασφαλώς αντιστοιχούν σε ελάχιστο εισόδημα μακροπρόσθεσμα, παρόλο που το άτομο εργάζεται. Εκ τούτου, ο Paugam (2000) παρατηρεί την εμφάνιση της “νέας φτώχειας”, των εργαζομένων που ενώ έχουν δουλειά και μισθό, το εισόδημά τους δεν ξεπερνά τα όρια της φτώχειας. Συνέπεια του ελαχίστου εισοδήματος είναι η αστάθεια του επιπέδου ζωής, που μεταφράζεται συχνά στη δυσκολία των οικογενειών και των νοικοκυριών να “τα βγάλουν πέρα κάθε μήνα”, διατηρώντας ένα αποδεκτό κοινωνικά επίπεδο κατανάλωσης. Αυτό το επίπεδο κατανάλωσης των νοικοκυριών εξετάζουν οι έρευνες PCV (Enquêtes Permanentes en condition de Vie des Ménages), καταλήγοντας ότι για το 2004, το 5% του γαλλικού πληθυσμού δεν είχε τα οικονομικά μέσα να καταναλώσει κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι κάθε δύο μέρες. Σε αυτό το θέμα, οι Llorca & Cazals-Ferré (2004), αναφέρουν επίσης ότι περίπου έξι εκατομμύρια ανθρώπων ζουν με τα επιδόματα κοινωνικής προστασίας (ελάχιστο εισόδημα ένταξης, επίδομα εστιασμένης αλληλεγγύης, επίδομα μονογονεϊκότητας, επίδομα αναπηρίας, ελάχιστο επίδομα γήρατος, ελάχιστο επίδομα ανικανότητας, επίδομα χηρείας), και ένα εκατομμύριο λαμβάνει το ελάχιστο εισόδημα ενσωμάτωσης (RMI).

10. Επισφάλεια και (ψυχική) υγεία

Οι Llorca & Cazals-Ferré (2004) αναφέρουν ότι η γαλλική Ανώτατη Επιτροπή Δημόσιας Υγείας έχει δηλώσει ότι οι συνέπειες της επισφάλειας στην υγεία έχουν γίνει μαζικό φαινόμενο που επηρεάζει το 25% του πληθυσμού που ζει στη Γαλλία. Στη γαλλική κοινωνική γραμματεία, η επισφάλεια, ως αρνητική κοινωνική συνθήκη, συνδέεται αφενός με μια καθολική κοινωνική δυσανεξία (*mal être*), και αφετέρου, με μια “επώδυνη” ζωή των ατόμων. Από το 1995, η έκθεση που συντόνισε ο καθηγητής ψυχιατρικής A. Lazarus, καλεί για περισσότερη προσοχή προς “εκείνη την οδύνη (*souffrance*) που δεν μπορούμε πια να κρύψουμε”. Η έκθεση εκείνη καθιέρωσε στο δημόσιο διάλογο την έννοια της “ψυχικής οδύνης”, για να προσδιορίσει μια καινούρια, συγκεκριμένη δυσανεξία (*mal être*). Ο Κουζής (2008: 151) δηλώνει πως η “σχέση του ατόμου με την αγορά εργασίας αποτελεί προνομιακό πεδίο για την ανάπτυξη ποικιλίας μορφών κοινωνικής οδύνης”, και περιγράφει τις κοινωνικές συνθήκες που γεννούν την οδύνη: “η λειτουργία της αγοράς εργασίας και οι τυπικοί και άτυποι κανόνες που τη διέπουν καλλιεργούν ολοένα και περισσότερο ένα κλίμα έντασης της κοινωνικής ανασφάλειας για το παρόν και το μέλλον, ένα περιβάλλον όξυνσης του αισθήματος της αβεβαιότητας, ένα πλαίσιο με συνεχώς εντεινόμενους, αυξανόμενους ρυθμούς δουλειάς, συχνά υπό ασφυκτικούς όρους καθημερινής λειτουργίας της

εργασιακής σχέσης, που η αποδοχή τους, σε ένα κλίμα γενικευμένης ανασφάλειας, επιβάλλεται ως αναγκαία αντιπαροχή για τη διατήρηση των οικονομικών προϋποθέσεων της ανθρώπινης επιβίωσης. Σε αυτό το κλίμα της γενικευμένης αβεβαιότητας, για μεγάλο τμήμα του εργατικού δυναμικού διερευνάται και καταγράφεται η καθημερινή του οδύνη” (Κουζής, 2008: 151). Ο Ν. Παναγιωτόπουλος παρατηρεί για την έννοια της *οδύνης*: “Πολλές από τις μορφές κρίσης που αναδύονται σε διάφορους χώρους τα τελευταία χρόνια (“κρίση της γλώσσας”, “αποπολιτικοποίηση”, “κρίση της οικογένειας”, “κρίσης εθνικής ταυτότητας”, “κρίση του σχολείου” κτλ.) αποτελούν περισσότερο *οδύνες θέσης*, όπως τις ονόμαζε ο Pierre Bourdieu, οι οποίες έρχονται να προστεθούν στις γνωστές ιδιαίτερες *οδύνες κατάστασης* μιας συγκεκριμένης τάξης. Αυτές οι οδύνες απαντούν σε ποικίλες μορφές: παθητικές μορφές έκφρασης δυσφορίας μιας “απατημένης γενιάς”, που απορρέουν από τη ρήξη μεταξύ των ελπίδων και των δυνατοτήτων της· λιγότερο ή περισσότερο ενεργητικές μορφές διαχείρισης, στο εσωτερικό ενός ειδικού πεδίου, των ειδικών αντιφάσεων του ορθόδοξου τρόπου αναπαραγωγής του και της αδυναμίας νομιμοποίησης του νέου τρόπου παραγωγής που επιχειρεί να πληρώσει τους όρους της δοξικής του παρουσίας· αντιφατικές συμπεριφορές υπό καθεστώς διπλού καταναγκασμού μέσα σε διάφορους μικρόκοσμους, προϊόντα της εξέλιξης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, που βρίσκονται πλέον είτε σε φάση αγώνα απόκτησης της σχετικής τους αυτονομίας, είτε σε φάση παλινδρόμησης, κατά την οποία διακυβεύεται, κυρίως εξαιτίας του μετασχηματισμού του υπάρχοντος τρόπου κυριαρχίας στον αντίστοιχο χώρο, η αποκτηθείσα σχετική τους αυτονομία και οι όροι ύπαρξης που αυτή επέτρεψε· μορφές παραίτησης από λειτουργίες οι οποίες αδυνατούν να εκπληρωθούν μέσα σε ένα πλαίσιο όπου τα διαθέσιμα μέσα είναι τελείως αναντίστοιχα με την υλοποίηση των στόχων των λειτουργιών. Με όλες αυτές τις μορφές οι *οδύνες θέσης* αποτελούν συχνά παραγνωρισμένες εκφάνσεις μιας αίσθησης προσβολής που βιώνουν σήμερα μια σειρά άνθρωποι που κατέχουν είτε κυριαρχούμενες, δευτεραγωνιστικές, άσημες και αφανείς θέσεις στην εσωτερική ιεραρχία μιας ομάδας, είτε εκτιμούν πως κατέχουν μίαν αναντίστοιχη με τις προσδοκίες τους θέση” (Παναγιωτόπουλος, 2008: 21). Οι οδύνες στην ελληνική αγορά εργασίας εντοπίζονται στην οδύνη του νέου που είναι άνεργος και ψάχνει απεγνωσμένα για δουλειά, που βλέπει πως η αγορά με τους όρους που λειτουργεί απαξιώνει τις γνώσεις που απέκτησε, που το πτυχίο του δεν έχει άμεσο αντίκρουσμα. Που βρίσκει μια δουλειά, όχι γιατί τον ικανοποιεί, αλλά για να βρίσκεται “εντός των τειχών”, ως προσωρινή και μεταβατική λύση, μια δουλειά που τον γεμίζει οδύνες για το καθεστώς της απασχόλησής του, για τη συχνή καταστρατήγηση των εργασιακών του δικαιωμάτων, όταν ο εργοδότης εκμεταλλεύεται το ευάλωτο της θέσης του. Στην οδύνη του εργαζόμενου “παραγωγικής” ηλικίας που καλείται να απασχοληθεί υπό συνθήκες συνεχούς ανασφάλειας για το αύριο, είτε γιατί δουλεύει σε εργασία που υπό τη φύση της ως ευέλικτη, είναι επισφαλής, είτε γιατί εργάζεται υπό

την καθημερινή πίεση ότι μπορεί να βρεθεί άνεργος σε περίπτωση που η επιχείρηση οδηγηθεί σε μείωση του προσωπικού της, είτε γιατί καλείται να προσαρμοσθεί στις νέες συνθήκες που του επιβάλλονται και που τον οδηγούν σε μια συνεχή πίεση και ένταση των ρυθμών εργασίας στο πλαίσιο νέων καθηκόντων που του ανατίθενται και που η εκτέλεσή τους επιβάλλεται ως απαραίτητη προϋπόθεση ώστε να συνεχίσει να εργάζεται και να διατηρεί το επίπεδο διαβίωσής του (Κουζής, 2008: 152). Υπάρχει και η οδύνη του σύγχρονου ανθρώπου, σχετικά με τη θέση του στην αγορά εργασίας, η οποία εκφράζεται κατά κύριο λόγο από το αίσθημα ανασφάλειας και αβεβαιότητας που εκδηλώνεται από το βίωμα ή και τον κίνδυνο της απειλής της ανεργίας (Bourdieu, 1992; Παναγιωτόπουλος, 2005). Η διαδρομή της οδύνης φαίνεται ότι μπορεί να θεωρηθεί παράλληλη, και ίσως συγκλίνουσα, με την διαδρομή της επισφάλειας. Η οδύνη, παρατηρεί ο Bourdieu (1992) συνοδεύεται συχνά από συγκεκριμένα προβλήματα υγείας, όπως το άγχος, τα εργασιακά ατυχήματα, η έκπτωση της ψυχολογικής υγείας, κ.α.

Για τον Alain Ehrenberg (1995), η παγκόσμια λειτουργία της κοινωνίας είναι που παράγει την άνοδο και την δύναμη μιας κοινωνικής νόρμας που απαιτεί από το άτομο να αναζητά και να βρίσκει μόνο του τα στηρίγματά του και να οικοδομεί μόνο του τη ζωή του, με μια λογική επιδόσεων, που έχει πάντα ως αρνητική συνέπεια την οδύνη. Η διάδοση της κατάθλιψης είναι η αντανάκλαση μιας εγγενούς εξέλιξης της κοινωνίας, όπου ο κοινωνικός κανόνας δεν βασίζεται πλέον στην ενοχή και την πειθάρχηση, αλλά στην ευθύνη και την πρωτοβουλία, με αποτέλεσμα να παράγει αβέβαια και ασταθή άτομα. Για τον Gaulejac (1996), η οδύνη είναι μια κλινική παθολογική πραγματικότητα, αφού τα κοινωνικά και ψυχικά φαινόμενα αλληλοενισχύονται και αλληλοεπηρεάζονται, κυρίως όσον αφορά τα οικογενειακά μυστικά, το μίσος της κοινωνικής τάξης, την κοινωνική ντροπή ή ζήλια. Η δυναμική της συγκρότησης του υποκειμένου λαμβάνει υπόψιν την ιστορία του, την γενεαλογία του, τις διαδικασίες μετάδοσης γνώσεων μεταξύ των γενεών, το βάρος των κοινωνικών επικαθορισμών προς μια τέτοια κατεύθυνση οδύνης.

Ο Cingolani (2005), έχοντας προτείνει πως η ανεργία είναι συνέπεια της εργασιακής επισφάλειας, παραπέμπει στον La Rosa (1998) ο οποίος διατείνεται ότι η ανεργία ενέχει ψυχοπαθολογίες (νευρικότητα, άγχος, αγωνία, πονοκεφάλους, αϋπνίες, ιλίγγους) και πιο συγκεκριμένες παθολογικές καταστάσεις (έλκη, εκζέματα, στηθάγχη), ενώ παρατηρείται αύξηση της κατανάλωσης καπνού, αλκοόλ και κακή διατροφή. Ένα άλλο αποτέλεσμα της επαγγελματικής αστάθειας και της ανεργίας, σύμφωνα με τον La Rosa (1998), είναι η ασυνέχεια, οι ρήξεις και η ένταση ανάμεσα στα ζευγάρια, καθώς το μέλος που βιώνει την επισφάλεια απομονώνεται, αισθάνεται ανεπαρκές και νιώθει – ειδικά οι άνδρες – ότι δεν μπορούν να πραγματώσουν το ρόλο του “κουβαλητή” στο σπίτι. Αποτέλεσμα αυτής της συζυγικής κατάστασης είναι, πολλές φορές, το διαζύγιο και οι μονογονεϊκές οικογένειες (Cingolani, 2005). Ο Paugam (2000) συμφωνεί επίσης ότι

οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας και η ανεργία ως επακόλουθό τους, μπορεί να προκαλέσουν προβλήματα και την αποσταθεροποίηση της συζυγικής ζωής, καθώς η εμπειρία της εργασιακής επισφάλειας και της ανεργίας βιώνεται με διαφορετικό τρόπο από τα δυο φύλα και μπορεί να μεταβάλλει τους ρόλους μέσα στη σχέση. Τα προβλήματα αυτά μπορούν να οδηγήσουν και στη ρήξη, στο διαζύγιο, ειδικά στην ηλικία 35-50. Αν και το 71% των μισθωτών της μελέτης του Paugam (2000), που ζουν σε ζευγάρι και είναι κοντά στην εγγυημένη ενσωμάτωση θεωρούν ότι έχουν εξαιρετικές συζυγικές σχέσεις, το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 65% των μισθωτών που προσεγγίζουν την επίπονη ενσωμάτωση και στο 58% εκείνων που είναι κοντά στην ενσωμάτωση αποκλεισμού. Η αστάθεια του ζευγαριού και της οικογένειας ενισχύεται από τις δυσκολίες επαγγελματικής ενσωμάτωσης που γνωρίζουν διαφορετικές μερίδες του πληθυσμού. Η επισφάλεια και τα χαμηλά εισοδήματα συνοδεύονται και από πιο καθολικούς μηχανισμούς στιγματισμού: χωροταξικοί και οικιστικοί διαχωρισμοί, υποβάθμιση των υπηρεσιών ψυχικής και σωματικής υγείας, υποβάθμιση του βιωτικού περιβάλλοντος (Cingolani, 2005).

Παράλληλα, ο Paugam (2000) θεωρεί ότι όταν οι μισθωτοί εργαζόμενοι δεν έχουν κανένα μέλλον στην επιχείρηση που δουλεύουν, μπορεί να βιώνουν το συναίσθημα ότι είναι εκτός της ομάδας, και να αισθάνονται ότι δεν τους αφορά η λειτουργία της ομάδας. Μπορεί επίσης να χάνουν την ευχαρίστηση της κοινωνικοποίησης και της επαφής με τους συναδέλφους τους. Η ταυτότητά τους έχει, σε αυτή την περίπτωση, σοβαρές πιθανότητες να επηρεαστεί από την απουσία κοινών καθηκόντων. Μια τέτοια εξέλιξη μπορεί να γεννήσει μια έντονη αλλοτρίωση από την εργασία. Ο Seeman (1959) είχε δώσει πέντε έννοιες για την αλλοτρίωση, που έχουν νόημα στην προοπτική της επισφάλειας. Αυτές είναι: το αίσθημα αδυναμίας, η έλλειψη νοήματος, η απουσία κανόνων αναφοράς (νορμών), η αξιακή απομόνωση και η έλλειψη αυτο-πραγμάτωσης. Όταν οι μισθοί έχουν μπλοκαριστεί και προοπτικές σταδιοδρομίας στην επιχείρηση δεν υπάρχουν, είναι δυνατό οι μισθωτοί να χάνουν προοδευτικά τις ελπίδες τους και να καταλήγουν ακόμα να θεωρούν ότι η εργασία τους, αλλά και η ταυτότητά τους, έχει απαξιωθεί. Οι Boltanski & Chiapello (1999: 450) ορίζουν την απαξίωση (dévalorisation) από την εργασία ως “τη μείωση ενός ανθρώπου σε βαθμό που να μην μπορεί να δείξει το μεγαλείο του σε κανένα άλλο τομέα”.

Συγχρόνως, ο Paugam (2000: 114) προσθέτει ότι οι άνεργοι μακράς διάρκειας έχουν χάσει το αίσθημα κοινωνικής αλληλεξάρτησης, καθώς αισθάνονται ότι εξαρτώνται μόνο από τη κοινωνία, και δεν μπορούν να προσφέρουν τίποτα. Αυτό το αίσθημα “του άχρηστου” (inutile) θα μπορούσε να προέρχεται από “την έλλειψη προσδιορισμού και προορισμού στην εργασία” (Dejours, 1993: 60). Τα καθήκοντα των εργαζομένων δεν έχουν ανθρώπινη σημασία. “Δεν σημαίνουν τίποτα για την οικογένεια, για τους φίλους, για την κοινωνική ομάδα. Δεν σημαίνουν τίποτα και στο πλαίσιο ενός κοινωνικού ιδανικού, αλτρουϊστικού, ανθρωπιστικού ή πολιτικού. Λίγοι εργαζόμενοι

πιστεύουν ακόμα στο μύθο της κοινωνικής προόδου, ή της συμμετοχής σε ένα χρήσιμο έργο” (Dejours, 1993: 60). Οι μισθωτοί που είναι κοντά στην επίπονη και ιδίως στην ενσωμάτωση αποκλεισμού νιώθουν πιο συχνά, και με πολύ σημαντικό τρόπο, το αίσθημα ότι είναι άχρηστοι. Οι εργαζόμενοι αυτοί θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι περισσότερο ευάλωτοι, απέναντι στον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει αυτό το συγκεκριμένο συναίσθημα για την ψυχική υγεία. Η ανησυχία απέναντι στην απασχόληση συνδέεται με τα προβλήματα υγείας. Για την Dominique Huez (1998: 150), οι απώτερες συνέπειες της συσσωρευμένης κούρασης, της ελάχιστης επίδοσης, της γήρανσης και των βίαιων αλλαγών της οργάνωσης της εργασίας μπορούν να επιφέρουν βίαια ψυχιατρικά αποτελέσματα, προσπάθειες αυτοκτονίας, σημαντικά ψυχοσωματικά προβλήματα (όπως η αϋπνία), κατανάλωση νόμιμων ή παράνομων ψυχοτρόπων ουσιών, σε ιατρικό πλαίσιο ή όχι. Το συναίσθημα της έλλειψης εμπιστοσύνης στον εαυτό είναι μια ψυχική κακουχία που επηρεάζει τους εργαζόμενους που είναι κοντά στην επίπονη ενσωμάτωση και στην ενσωμάτωση αποκλεισμού. Τους λείπουν τα μέσα να αξιολογήσουν τον εαυτό τους και να αναγνωριστούν από την εργασία τους, και συχνά υποτιμούνται.

Η οδύνη, που προκύπτει από την επισφάλεια, συχνά δίνει τη θέση της στο άγχος, το οποίο, σύμφωνα με τους Sordes-Ader & Lacoste (2004), εμφανίζεται όταν οι υποχρεώσεις, οι στόχοι, οι προσωπικές ενασχολήσεις απειλούνται ή χάνονται σε μια κατάσταση, ή όταν υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στους πόρους¹⁵ που χρησιμοποιούνται και τους διαθέσιμους πόρους (Sordes-Ader, 1996). Το άγχος λοιπόν, εγκαλεί την γνωσιακή εκτίμηση μιας κατάστασης ή ενός γεγονότος που βιώνεται από το άτομο σαν να το θέτει σε δοκιμασία, σαν να ξεπερνά τους πόρους του, ή μιας κατάστασης για την οποία δεν υπάρχει απάντηση (Lazarus & Folkman, 1984). Οι άνεργοι συχνά αναφέρουν ότι υποφέρουν από διάφορες ασθένειες την ίδια στιγμή, εκδηλώνοντας μια πολυσυμπτωματολογία που παραπέμπει σε μια γενική δυσανεξία (νευρικότητα, άγχος, αγωνία, ίλιγγος, κεφαλαλγίες, δυσκοιλιότητα, στομαχόπονοι, καταθλιπτική κατάσταση, ταχυπαλμίες, λαχανιάσματα, αϋπνία, ναυτίες...). Όσο μεγαλύτερη είναι η περίοδος της ανεργίας, τόσο αυξάνεται ο αριθμός των αναφερόμενων συμπτωμάτων, και τόσο εντείνεται η κατανάλωση φαρμάκων (αντι-αναλγητικά, υπνωτικά, καταπραυντικά, χαλαρωτικά)(Sordes-Ader & Lacoste, 2004). Οι Bungener & Pierret (1994) δείχνουν ότι η απώλεια της όρεξης, τα προβλήματα στον ύπνο, το αίσθημα ενοχής και αναξιοσύνης, η απουσία της διάθεσης για ζωή, οι δυσκολίες στη σκέψη και τη συγκέντρωση επηρεάζουν πολύ περισσότερο τους άνεργους από τους εργαζόμενους. Ωστόσο, και οι δυο κατηγορίες αναφέρουν ότι νιώθουν άγχος. Στους εργαζόμενους, ο λόγος (discours) περί άγχους

15 Οι πόροι μπορούν να είναι και εσωτερικοί και εξωτερικοί. Οι συγγραφείς αναφέρουν τους φυσικούς πόρους (υγεία, ενέργεια, σφρίγγος), για κοινωνικούς πόρους (δίκτυο, υποστήριξη, βοήθεια), για ψυχολογικούς πόρους (αίσθημα του εαυτού, πεποιθήσεις, συνήθειες, αντοχή...), για υλικούς πόρους (χρήματα, εξοπλισμός, εργαλεία)(Sordes-Ader & Lacoste (2004).

συνδέεται απευθείας με την εμφάνιση λειτουργικών και ψυχοσωματικών προβλημάτων: προβλήματα χώνεψης, δερματολογικά, καρδιο-αναπνευστικά, κεφαλαλγίες, προβλήματα στη διατροφική συμπεριφορά, στον ύπνο, υπερβολική κατανάλωση τσιγάρων, ψυχοτρόπων φαρμάκων, κλπ. (Sordes-Ader & Lacoste, 2004). Σε συγκριτική ποσοτική έρευνα μεταξύ Γαλλίας και Πορτογαλίας, οι Sordes-Ader, Tap & Vasconcelos (2004) για την κοινωνικο-οικονομική επισφάλεια, την κοινωνική ένταξη και την ψυχοκοινωνική ευαλωτότητα, δείχνουν ότι ως προς το άγχος, οι επισφαλείς είναι πιο αγχωμένοι από τους επισφαλείς, και τα άτομα από την Πορτογαλία ανέφεραν περισσότερο άγχος από την Γαλλία, ειδικά οι γυναίκες. Η πιο έντονη διάσταση του άγχους που αναφέρουν και οι δυο πληθυσμοί είναι η καταθλιπτική διάσταση. Αλλά οι Πορτογάλοι αναφέρουν ως στοιχεία του άγχους το αίσθημα ανικανότητας (impuissance), το αίσθημα απειλής, και τις συσπάσεις του στομάχου, ενώ οι Γάλλοι προάγουν την κόπωση, το ξέχασμα των συναντήσεων, και τις αϋπνίες. Η έρευνα αυτή επίσης έδειξε ότι όρο περισσότερο άγχος νιώθει το άτομο, τόσο περισσότερο τείνει να αυτο-αξιολογείται αρνητικά, κάτι που ισχύει κυρίως για τους Γάλλους.

11. Ανεργία και Ευελιξία στην Ελλάδα και Οδύνες

Η ανεργία και τα χαμηλά ποσοστά απασχόλησης είναι χαρακτηριστικά των οικονομιών της Ν. Ευρώπης και της Ελλάδας όπου η αγορά εργασίας είναι κατατμημένη (segmented) σε μια κατηγορία «εντός», ειδικευμένης εργασίας σε θέσεις ανώτερου προσωπικού, με σταθερότητα απασχόλησης, υψηλή αμοιβή και δυνατότητα ανέλιξης, και σε μια κατηγορία «εκτός», με ανειδίκευτη εργασία σε θέσεις κατώτερου κύρους, με χαμηλές αμοιβές, χωρίς δυνατότητα ανέλιξης (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001). Το τμήμα «εκτός» είναι και το ευρύτερο από τα δυο, και χαρακτηρίζεται από ανασφάλεια, ευελιξία, προσωρινότητα, εποχικότητα και χαμηλότερες απολαβές, ενώ είναι σημαντικό το φύλο, οι εθνοτικοί και ηλικιακοί παράγοντες (Ιωσηφίδης, 2001). Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σύμφωνα με πρόσφατη δημοσίευση¹⁶, το 13% των εργαζόμενων στην Ελλάδα, παρά την εξασφάλιση απασχόλησης, διάγουν κάτω από τα όρια της φτώχειας, ανήκοντας στην κατηγορία, “εργαζόμενοι φτωχοί” (working poors). Άλλα σημαντικά στοιχεία των Νοτιοευρωπαϊκών οικονομιών είναι η ύπαρξη ενός εκτεταμένου ανεπίσημου ή άτυπου τομέα εκτός κρατικού και φορολογικού ελέγχου¹⁷, όπου κυριαρχούν οι οικογενειακές, μικρές και μεσαίες επιχειρήσεις, που αναζητούν φτηνό, ευέλικτο και συχνά μεταναστευτικό εργατικό δυναμικό. Η επίσημη ανεργία στην Ελλάδα διατηρεί ένα από τα μεγαλύτερα ποσοστά (8,9% το 2006) στις χώρες

16 Στην ιστοσελίδα www.in.gr (29/04/08), με τίτλο: “Το 13% των Ελλήνων Εργαζομένων ζουν κάτω από τα όρια της φτώχειας”.

17 Αποτελεί το 45% της οικονομίας στην Ελλάδα (Λαμπριανίδης & Λυμπεράκη, 2001), και επιτάσσει την αδήλωτη, άτυπη εργασία.

της Ένωσης (Εκθεση ΙΝΕ/ΓΣΕΕ 2007). Η ανεργία για χρονικό διάστημα μεγαλύτερο από τους 12 μήνες (μακροχρόνια ανεργία) αποτελεί και το συνηθέστερο φαινόμενο ανάμεσα στις επιμέρους κατηγορίες των ανέργων. Οι νέες ηλικίες παρουσιάζουν τα μεγαλύτερα ποσοστά ανεργίας αφού οι ηλικίες μέχρι 29 ετών παρουσιάζουν ανεργία σε ποσοστό περίπου 20% (Ναυτεμπορική, 1/02/08). Η ανεργία, εκτός από την προτίμησή της στις νεαρές ηλικίες, δείχνει μια ιδιαίτερη προτίμηση και στις γυναίκες, αφού η ανεργία των γυναικών παρουσιάζει για το 2007 σημαντικά μεγαλύτερα ποσοστά από εκείνα των αντρών (12,6% έναντι 5,2%: Ναυτεμπορική, 1/02/08). Έτσι λοιπόν ο άνεργος άνθρωπος στην Ελλάδα είναι κατά κανόνα νέα και γυναίκα (Παναγιωτόπουλος 2005).

Οι επιπτώσεις της ανεργίας είναι πολλαπλές, οι οδύνες που γεννά η ανεργία επηρεάζουν στο σύνολό του το κοινωνικό σώμα. Μια κοινωνία με τόσο μεγάλο ποσοστό ανθρώπων, που θέλει να εργασθεί αλλά νιώθει ότι είναι αποκλεισμένο από την αγορά εργασίας, δεν μπορεί παρά να είναι άρρωστη, δεν μπορεί να είναι παραγωγική με την ευρεία έννοια του όρου, όταν οι πιο δυναμικές και παραγωγικές ηλικίες παρουσιάζουν υψηλή ανεργία (Κουζής, 2008: 155). Η προσωπική οδύνη του ανέργου για την έλλειψη των μέσων επιβίωσης του ίδιου και της οικογένειάς του είναι βαθιά και μεγάλη (Παναγιωτόπουλος 2005). Ωστόσο οι οδύνες των ανέργων δεν περιορίζονται μόνο στην ανεπάρκεια των πόρων διαβίωσης, ιδιαίτερα δε όταν τυγχάνει να εξασφαλίζονται κάποιοι πόροι που να συνδράμουν τον άνεργο. Οι ψυχοκοινωνικές παρενέργειες της ανεργίας, το αίσθημα της ανασφάλειας, της χαμηλής αυτοεκτίμησης, εκείνου που αισθάνεται μη-χρήσιμος είναι πολύ περισσότερο επώδυνες και βιώνονται με πιο έντονο και οδυνηρό τρόπο. Το μέγεθος του προβλήματος της ανεργίας αυξάνει και από το φόβο μπροστά στο φάσμα της ανεργίας που βιώνει εκείνος που, αν και απασχολείται, αισθάνεται τη θέση του στην απασχόληση ως ιδιαίτερα απειλούμενη και επισφαλή. Σύμφωνα με στοιχεία της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας, 15.000 εργαζόμενοι και εργαζόμενες αν και είχαν εργασία, αναζήτησαν κατά τη διάρκεια του 2004 άλλη απασχόληση, με μόνη αιτιολογία την ύπαρξη σοβαρού ενδεχόμενου ή βεβαιότητας ότι θα χάσουν τη δουλειά τους (ΕΣΥΕ, 2005).

Οι εξελίξεις των τελευταίων χρόνων στην αγορά εργασίας, πέρα από την όξυνση της ανεργίας, οδηγούν και στην ιδιαίτερη ανάπτυξη των ευέλικτων μορφών απασχόλησης, οι οποίες συνεπάγονται φθινό κόστος για τους εργοδότες και, κατά κανόνα, χαμηλά αμειβόμενες θέσεις εργασίας, το δε γενικότερο πλαίσιο λειτουργίας τους παραπέμπει σε ένα περιεχόμενο εργασιακών σχέσεων και δικαιωμάτων δεύτερης ταχύτητας, γεγονός που προσδίδει σημαντικό πεδίο αναφοράς σε οδύνες με αφορμή τη θέση που κατέχει ο ευέλικτα απασχολούμενος στην αγορά εργασίας και τις συνέπειες του εργασιακού καθεστώτος που καθημερινά βιώνει (Κουζής, 2008: 157; Paugam, 2002).

12. η Μετα-Αυτόνομη άποψη για την Επισφάλεια

Όπως επιχειρήσαμε πρωτύτερα, θα παρουσιάσουμε τη μετα-αυτόνομη προοπτική και για την επισφάλεια και τις επιπτώσεις της. Ενδιαφέρον έχει αρχικά, η προοπτική του Berardi (2006), ο οποίος μιλά για τη “σχιζο-οικονομία”. Ο Franco Berardi (2007: 76) θεωρεί ότι οι παλιές κατηγορίες της κριτικής της πολιτικής οικονομίας δεν επαρκούν πια, μιας και οι διεργασίες υποκειμενοποίησης διασχίζουν πεδία που είναι πολύ πιο περίπλοκα. Πιστεύει ότι ένα νέο πεδίο αρχίζει να εμφανίζεται στη συνάντηση μεταξύ των περιοχών των οικονομικών, της σημειολογίας και της ψυχοφαρμακολογίας. Ονομάζει αυτό το πεδίο «σημειο-κεφάλαιο» (semio-capital) και το ορίζει ως «κεφάλαιο/ροή που πήζει στις σημειωτικές δημιουργίες χωρίς να γίνεται υλικό (material)» (2007: 76). Δεν υπάρχει ανθρώπινη εργασία που δεν συνεπάγεται την άσκηση της διάνοιας. Αλλά ειδικά σήμερα - στην εποχή της άυλης εργασίας - η γνώση γίνεται ο κύριος παραγωγικός πόρος, καθώς το μυαλό των ανθρώπων « μπαίνει στη δουλειά » ως καινοτομία, ως γλώσσα και ως επικοινωνιακή σχέση, αντίθετα με το Φορντισμό, όπου χρησιμοποιούνταν ως η φυσιολογική υποστήριξη της μυϊκής δύναμης, σε επαναλαμβανόμενες εργασίες. Ο Berardi επιχειρεί την υπόθεση ότι το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι ένα ψυχοπαθογόνο περιβάλλον για το ανθρώπινο μυαλό, λόγω της αυξημένης πίεσης για καινοτομία, της επιτάχυνσης και του πολλαπλασιασμού των ερεθισμάτων, του συνεχούς άγχους μη διαφύγει της προσοχής κάποιο ερέθισμα, κάποια πληροφορία, και της παράλληλης σπάνης της φυσικής, ανθρώπινης, επαφής σε μια ψηφιακή κουλτούρα. Ονομάζει αυτή τη συνθήκη « σχιζο-οικονομία » (Berardi, 2007). « Ο συνδυασμός του οικονομικού ανταγωνισμού με την ψηφιακή εντατικοποίηση των πληροφορικών ερεθισμών επιφέρει μια κατάσταση μόνιμου ηλεκτροσόκ που οδηγεί σε μια διάχυτη παθολογική κατάσταση· η παθολογική αυτή κατάσταση εκδηλώνεται ως σύνδρομο πανικού ή διαταραχή προσοχής » (Berardi, 2007: 78). Ο πανικός αποκηρύσσεται ως επώδυνο και ανησυχητικό σύμπτωμα – η φυσική αίσθηση της αποτυχίας ελέγχου του σώματός μας, μια επιτάχυνση του ρυθμού της καρδιάς, η διακεκομμένη αναπνοή που μπορεί να οδηγήσει σε λυποθυμία και παράλυση. Πέραν του πανικού, οι διαταραχές προσοχής επεκτείνονται σε όλο και περισσότερους ανθρώπους. Εκατομμύρια παιδιά στις δύο άκρες του Ατλαντικού παίρνουν φάρμακα για μια ενόχληση που εκδηλώνεται ως αδυναμία συγκέντρωσης σε ένα αντικείμενο για περισσότερα από μερικά δευτερόλεπτα. Η συνεχής ένταση του μυαλού από ροές ερεθισμού των νευρών οδηγεί πιθανώς σε μια παθολογική κατάσταση κορεσμού. Από τότε που ο καπιταλισμός συνδέθηκε με το μυαλό, έχει βάλει μέσα του ένα παθογόνο παράγοντα, ένα « ψυχωτικό μιμήδιο (meme) που επιταχύνει τις δονήσεις μέχρι να γίνουν τρέμουλο, ως την κατάρρευση » (Berardi, 2007: 79).

Στη δεκαετία του 1990, η κουλτούρα του Prozac ήταν αδιαχώριστη από την κουλτούρα της νέας οικονομίας. Εκατοντάδες χειριστών ηλεκτρονικών υπολογιστών, διευθυντών και μάνατζερ στη δυτική οικονομία είχαν πάρει αναρίθμητες αποφάσεις σε καθεστώς χημικής ευφορίας και

ψυχοφαρμακολογικής ευεξίας. Αλλά τελικά το σώμα (l' organismo γράφει στα ιταλικά ο Berardi) λύγισε, δεν κατάφερε να αντέξει ατελείωτα τη χημική ευφορία που είχε προκαλέσει τον ανταγωνιστικό ενθουσιασμό και τον φανατισμό για την παραγωγή. Η συλλογική προσοχή υπερκορέστηκε και προκάλεσε κοινωνική και οικονομική κατάρρευση. Η λέξη κατάρρευση δεν είναι μεταφορική, αλλά αναφέρεται σε μια αυθεντική ψυχοπαθολογική περίπτωση. Αυτό που είδαμε την περίοδο μετά τα πρώτα συμπτώματα οικονομικής παρακμής, τα πρώτα χρόνια του νέου αιώνα, ήταν ένα ψυχοπαθολογικό φαινόμενο υπερενθουσιασμού, τρέμουλου στην καρδιά, πανικού, και τελικά, κατάδυσης στην κατάθλιψη. Όπως στη διπολική διαταραχή, την οικονομική ευφορία της δεκαετίας του 1990 διαδέχθηκε η κατάθλιψη. Κατάθλιψη με κλινικές συνέπειες: μειώνει την κινητοποίηση, την πρωτοβουλία, την αυτοπεποίθηση, την επιθυμία και την διάθεση για σεξ. Η οικονομική κρίση πάντα περιλάμβανε μια κρίση της ψυχο-κοινωνικής ισορροπίας, αλλά σήμερα η παραγωγική διαδικασία έχει ενσωματώσει το μυαλό σε τέτοια έκταση, που η ψυχοπαθολογία έχει γίνει η πιο σημαντική άποψη των οικονομικών κύκλων (Berardi, 2007: 80).

Η κατάρρευση της βιομηχανίας της πληροφορίας και του διαδικτύου με το dot.com crash τα πρώτα χρόνια του 21ου αιώνα προσφέρει τα καλύτερα παραδείγματα για τον Berardi. Η ψηφιοποίηση του χρόνου εργασίας σε χιλιάδες μικροκυψέλες χρόνου, με πολλές διαφορετικές εργασίες να επιτελούνται από το ίδιο άτομο, με την ανασυνδυαστική χρήση σημείων, είναι ο κυρίαρχος τρόπος εργασίας. Ο χρόνος προσοχής που διατίθεται στους εργαζόμενους της πληροφορικής μειώνεται συνεχώς: παίρνουν μέρος σε έναν αυξανόμενο αριθμό διανοητικών εργασιών που καταλαμβάνουν κάθε ψηφίδα του χρόνου προσοχής τους. Δεν έχουν πια χρόνο να αφιερώσουν στον έρωτα, την τρυφερότητα ή τη στοργή. Παίρνουν viagra επειδή δεν έχουν χρόνο για σεξουαλικά προκαταρκτικά. Παίρνουν κοκαΐνη για να είναι συνεχώς στην « τσίτα » και ενεργοί. Παίρνουν prozac για να ακυρώσουν την αίσθηση της απώλειας νοήματος που αδειάζει απροσδόκητα τη ζωή τους από κάθε ενδιαφέρον. Η κυψελοποίηση έχει οδηγήσει σε μια μόνιμη κατοχή του χρόνου ζωής. Τα άτομα δεν μπορούν να επεξεργαστούν συνειδητά την τεράστια και διαρκώς αυξανόμενη ποσότητα πληροφοριών που εισέρχεται στους υπολογιστές τους, στα κινητά τηλέφωνα τους, στις τηλεοράσεις τους, στα ηλεκτρονικά ημερολόγια τους και τελικά στο μυαλό τους. Φαίνεται όμως απαραίτητο να παρακολουθούν, να γνωρίζουν, να αξιολογούν, να αφομοιώνουν, και να επεξεργάζονται όλες αυτές τις πληροφορίες, αν θέλουν να είναι επαρκείς, ανταγωνιστικοί, με επαγγελματικές νίκες. Υπάρχει έλλειψη του αναγκαίου χρόνου για την προσοχή στις ροές πληροφοριών στις οποίες εκτιθέμεθα. Το αποτέλεσμα είναι μια ψυχοπαθολογική μετάλλαξη των κοινωνικών σχέσεων. Εκατομμύρια κουτιά ψυχοφαρμάκων πουλιούνται, μια επιδημία διαταραχών προσοχής εξαπλώνεται στα παιδιά και τους εφήβους, το Ritalin, το Prozac, το Zoloft και άλλα ναρκωτικά χρησιμοποιούνται τακτικά στα σχολεία, μια επιδημία πανικού φαίνεται

να εξαπλώνεται στον ιστό της καθημερινής ζωής. Η δυσλεξία γίνεται ένα διαδεδομένο χαρακτηριστικό της γνωστικής και κοινωνικής συμπεριφοράς. Η αποξένωση, ο ψυχικός πόνος, η απόγνωση και ο τρόμος, η επιθυμία να μην υπάρχουν, να μην χρειάζεται να πολεμάς συνεχώς, να εξαφανιστείς, όλα αυτά αυξάνονται. Αυτά είναι σημάδια της κοινωνικής ψυχοπαθολογίας.

Η δεύτερη μετα-αυτόνομη προοπτική που θα παρουσιάσουμε προέρχεται από ερευνητές ελληνικής καταγωγής, τους Tsiano Papadopoulou (2006) οι οποίοι θέτουν το σώμα στο κέντρο της θεώρησής τους. Οι Tsianos & Papadopoulos (2006) αντιτάσσουν ότι το πρωταρχικό συγκροτητικό στοιχείο του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος δεν είναι τόσο η ύλη παραγωγή και η γνωσιακή της υφή, αλλά η ενσώματη πραγμάτωσή του. Ο τρίτος καπιταλισμός – ο μετα-Φορντισμός – δεν είναι γνωσιακός, είναι ενσώματος: είναι το καθεστώς (regime) του ενσώματος καπιταλισμού. Η παραγωγικότητα στο καθεστώς αυτό δεν είναι το αποτέλεσμα της απλής ανταλλαγής πληροφοριών και της αλληλεπίδρασης των γνώσεων, αλλά της δημιουργίας ενός απροσδιόριστου πλεονάσματος κοινωνικών συνδέσεων, άτυπων, συναισθηματικών, που κατασκευάζουν τον κόσμο. Το καθεστώς αυτό τρέφεται με αυτό που δεν είναι εμπορικοποιημένο ακόμα. Ο ενσώματος καπιταλισμός λειτουργεί με κορμιά, όχι με μυαλά· σώματα δημιουργούνται που έχουν την ικανότητα εργασίας, μέσω της ίδιας της δυνατότητάς τους να μετασχηματίζουν κυριολεκτικά το καθεστώς υπαρχής τους μέσα από την επιρροή που ασκούν σε άλλα σώματα και την επιρροή που τους ασκείται, όχι μόνο μέσω γλωσσικής ή λεκτικής επικοινωνίας (affectivity). Το καθεστώς του ενσώματος καπιταλισμού κεφαλαιοποιεί τα κορμιά των μεταναστ(ρι)ών σαν γυμνή εργασιακή δύναμη, όχι σαν κινητικά υποκείμενα δικαιωμάτων· κεφαλαιοποιείται η δύναμη του σώματος να δρά στο χώρο και να μεταμορφώνει τις τοπικότητες στις οποίες βρίσκεται, όχι μόνο η κινητικότητα ανάμεσα στους χώρους. Ο ενσώματος καπιταλισμός ενδιαφέρεται για την παραγωγή ύλης, όχι γνώσης. Η γνώση δεν είναι τίποτα άλλο από ένα χαρακτηριστικό – ανάμεσα σε άλλα - υλικών συσσωματώσεων, είναι ενσαρκωμένη τεχνοεπιστήμη. Η υλικότητα δεν προϋπάρχει της γνώσης μας για εκείνη ούτε είναι μια αντικειμενική γεγονικότητα. Η παραγωγικότητα στον ενσώματο καπιταλισμό δεν είναι το αποτέλεσμα της «συνεργασίας εγκεφάλων» αλλά της συνεργασίας ανθρωπίνων σωμάτων, μηχανών και πραγμάτων. Η κύρια παραγωγική δύναμη του ενσώματος καπιταλισμού δεν είναι η πληροφορία, αλλά η δυνατότητα ανασυνδυασμού της φύσης με απροσδιόριστους και χωρίς όρια τρόπους. Η σημερινή διαδικασία της εργασιακής παραγωγής αξίας βασίζεται στην δημιουργία ύλης και την αποφυσικοποίηση της φύσης, όχι στη δημιουργία γνώσης. Ο ενσώματος καπιταλισμός είναι ένα «μέγα εργαλείο σωματικής παραγωγής» (mega «apparatus of bodily production»), ένα σύνολο βιοτεχνολογιών και πληροφοριακών τεχνολογιών. Τα χαρακτηριστικά αυτά μπορούν να συνοψιστούν σε: α) κοινωνικότητα (sociability)· β) συναισθηματικότητα (affectivity)· γ) αστάθεια (volatility)· δ) υλικότητα (materiality)· ε)

ανασυνδυασμός (recombination)· (Tsianos & Papadopoulos, 2006: 20).

Η επισφάλεια είναι η ενσώματη εμπειρία των αμφισημιών της άυλης παραγωγικότητας στον εξελιγμένο μετα-φορντισμό. Η ενσώματη εμπειρία της επισφάλειας χαρακτηρίζεται από: α) ευαλωτότητα: την σταθερή εμπειρία της ευελιξίας χωρίς οποιαδήποτε μορφής προστασία· β) υπερδραστηριότητα: την επιταγή της συνήθειας της συνεχούς διαθεσιμότητας· γ) ταυτοχρονία (simultaneity): την ικανότητα χειρισμού την ίδια στιγμή των διαφορετικών χρόνων και ταχυτήτων πολλαπλών δραστηριοτήτων· δ) ανασυνδυασμός: τα περάσματα ανάμεσα σε διάφορα δίκτυα, κοινωνικούς χώρους, και διαθέσιμους πόρους· ε) μετα-σεξουαλικότητα: ο άλλος ως σεξουαλικό βοήθημα· στ) ρευστές οικειότητες: η σωματική παραγωγή απροσδιόριστων έμφυλων σχέσεων· ζ) ανησυχία (restlessness): η έκθεση και η προσπάθεια αντιμετώπισης της υπεραφθονίας της επικοινωνίας, της συνεργασίας, και της διαδραστικότητας· η) αδυναμία παραμονής: η συνεχής εμπειρία της κινητικότητας σε διαφορετικούς χώρους και χρόνους· θ) συναισθηματική εξάντληση: συναισθηματική εκμετάλλευση, ή το συναίσθημα ως σημαντικό στοιχείο για τον έλεγχο της απασχολησιμότητας και των πολλαπλών εξαρτήσεων· ι) πονηριά: δυνατότητα εξαπάτησης, επιμονής, ομορτισμού, πονηρών κόλπων.

Η επισφάλεια – κατά τους ίδιους συγγραφείς (2006) - αποτελεί την καινούρια διευθέτηση της εκμετάλλευσης της ζωντανής εργασίας στον εξελιγμένο μετα-Φορντισμό. Η επισφάλεια αποτελεί το σημείο εκείνο όπου η άυλη παραγωγή συναντά την κρίση των κοινωνικών συστημάτων που στηρίζονταν στον εθνικό κοινωνικό συμβιβασμό της κανονικής απασχόλησης. Επειδή η εργασία - για να γίνει πιο παραγωγική – ενσωματώνεται στο χρόνο μη-εργασίας, η εκμετάλλευση της εργασιακής δύναμης συμβαίνει πέρα από τα όρια της εργασίας, διανέμεται σε ολόκληρο τον χρόνο και χώρο της ζωής (Nelson & Rossiter, 2005). Η επισφάλεια σημαίνει την εκμετάλλευση του συνεχούς της ζωής στην καθημερινότητά της, όχι απλά της εργατικής δύναμης. Με αυτή την έννοια, η επισφάλεια είναι μια μορφή εκμετάλλευσης που λειτουργεί κυρίως στο επίπεδο του χρόνου. Και αυτό γιατί αλλάζει το νόημα του τι είναι η μη-παραγωγικότητα. Η κανονικοποίηση της εργασίας στο Φορντισμό διασφαλιζόταν με ανταποδοτικό τρόπο ανεξαρτήτως της άμεσης παραγωγικότητάς της. Η προστατευτική λειτουργία του συστήματος της κοινωνικής πρόνοιας είναι η διαχείριση του χρόνου: πετυχαίνει την προσμονή και τη διασφάλιση των περιόδων όπου κάποιος γίνεται μη-παραγωγικός (ατυχήματα και ασθένειες, ανεργία, γηρατειά). Στο μετα-Φορντισμό, κάθε δυνατότητα διαχείρισης του χρόνου εξαφανίζεται. Όχι τόσο επειδή το μέλλον δεν είναι εγγυημένο, αλλά επειδή το μέλλον έχει ήδη απαλλοτριωθεί στο παρόν. Από την προοπτική του εργαζόμενου, η εργασία λαμβάνει χώρα στο παρόν, το οποίο είναι όμως, ενσωματωμένο σε ολόκληρο το εύρος της ζωής του (ως εργαζόμενου). Και ακριβώς αυτό το πρίσμα του εύρους ολόκληρης της ζωής καταστρέφεται στις επισφαλείς συνθήκες εργασίας: από την προοπτική του κεφαλαίου το συνεχές

του εύρους ζωής τέμνεται σε συνεχόμενες εκμεταλλεύσιμες μονάδες του παρόντος. Η επισφάλεια είναι αυτή η μορφή της εκμετάλλευσης η οποία, με το να λειτουργεί μόνο στο παρόν, εκμεταλλεύεται συγχρόνως και το μέλλον των ανθρώπων.

Είναι σημαντικό να κλείσουμε αυτή την ενότητα τονίζοντας ότι η ψηφιοποίηση της ζωντανής εργασίας από το μετα-Φορντισμό – κάτω από τις επιταγές της νεο-φιλελεύθερης ιδεολογίας – έγινε ένα νέο καθεστώς πρωταρχικής συσσώρευσης. Τα συνδικάτα σήμερα δεν μπορούν να προστατεύσουν αποτελεσματικά την εργασία και η νεο-φιλελεύθερη ιδεολογία δεν επιθυμεί αυτή την προστασία. Η ενσώματη εμπειρία της επισφάλειας αντανακλά σε μεγάλο βαθμό αυτό το κενό: η σχεδόν υπαρξιακή συνθήκη της ευαλωτότητας γίνεται αντιληπτή ως συνεχής κατάσταση της ύπαρξης σε κάθε λεπτό της καθημερινής ζωής. Η ενσώματη εμπειρία της επισφάλειας αποζητά μια νέα μορφή κοινωνικής προστασίας, που δεν καλύπτεται από την κλασική μορφή του συνδικαλισμού, μια προστασία που να επιτρέπει στους άυλα εργαζόμενους να εκτελούν τις καθημερινές (ανα)παραγωγικές τους δραστηριότητες και συγχρόνως να εγγυάται μια υπαρξιακή ασφάλεια όταν πλήττονται από τη νεο-φιλελεύθερη εκμετάλλευση (Tsianos & Papadopoulos, 2006).

Βιβλιογραφία:

Agamben, G. (2005) *Homo Sacer, Κυρίαρχη Εξουσία και Γυμνή Ζωή*, μτφρ. Π. Τσιαμούρας, Αθήνα: Εκδόσεις Scripta.

Bakhtin, M.M. (1968) *Rabelais and his World*, Massachussets: MIT Press.

Barbier J.-C., Brygoo A. & Viguier, F. (2002) *Defining and Assessing Precarious Employment in Europe: A Review of Main Studies and Surveys - A Tentative Approach to Precarious Employment in France*, preliminary report WP1.1, ESOPE fifth framework project, Noisy le Grand: CEE.

Barbier J.-C. & Lindley R. (2002) «La précarité de l'emploi en Europe», *CEE 4Pages*, n°53, Noisy le Grand: CEE.

Bauman, Z. (2005) *Σπαταλημένες Ζωές: Οι Απόβλητοι της Νεωτερικότητας*, Αθήνα: Εκδόσεις Κατάρτι.

Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage.

Bell, D. (1976) *The Coming of Post-Industrial Societies*, New York: Basic Books.

Berardi, F. (2007) “Schizo-Economy”, trans. by Michael Goddard, *SubStance* # 2, vol. 36., pp. 75-85.

Βίρνο, Π. (2007) *Η Γραμματική του Πλήθους*, μτφρ. Γ.Β. Πασσάς, Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας/Αλεξάνδρεια.

- Boltanski L., Chiappello E., 1999, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard.
- Bourdieu, P. (1992) *La Misère du Monde*, Paris: Ed. Du Seuil.
- Bourdieu, P. (1998) *Αντεπίθεση Πυρών*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης.
- Bresson, M. (2007) *Sociologie de la Précarité*, Paris: Editions Armand Colin.
- Bungener, M. & Pierret, J. (1994) “De l'influence du chômage sur l'état de santé?” dans F. Bouchayer, (éd.) *Trajectoires Sociales et Inégalités*, Toulouse: Éditions érès.
- Butler, J. (1999) *Gender Trouble: Feminism and the Politics of Subversion*, New York: Routledge.
- Caillé, A. (1994) *Temps choisi et revenu de citoyenneté, au delà du salariat universel*, Caen: Démosthène MAUSS.
- Castel, R. (1995) *Les métamorphoses de la question sociale, une chronique du salariat*, Paris: Fayard.
- Castel, R. (2003) *L' Insécurité Sociale: Qu' est-ce qu' être Protégé?*, Paris: Seuil.
- Cazals-Ferré, M.-P. & Llorca, M.-C. (2004) “Précarité et Vulnérabilité: Notions et Approches”, στο P. Tap & M. de Lourdes Vasconcelos (éds.)(2004) *Précarité et Vulnérabilité Psychologique*, Ramonville Saint-Agne: Éditions érès.
- Cingolani, P. (2005) *La Précarité* , Paris: PUF.
- Corsani, A., and Lazzarato, M. (2002), “Le revenu garanti comme processus constituant.”, *Multi-tudes*, vol. 10, pp. 178-179.
- De Angelis, M. & Harvie, D. (2006) “Cognitive Capitalism and the Rat Race: How Capital Measures Ideas and Affects in UK Higher Education”, paper delivered at the Immaterial Labour Conference, held at Keynes Hall, Kings' College, University Of Cambridge, 28-30 April 2006.
- Dejours, C. (1993) *Travail, Usure Mentale. De la Psychopathologie à la psychodynamique du travail*, Paris: Bayard.
- Δημητράκος, Δ. (1959) *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα: Εκδόσεις Δ. Δημητράκος & Δ. Ρεβεζίκος.
- Dowling, E. (2006) 'Formulating new Social Subjects? An Inquiry into the Realities of an Affective Worker', paper delivered at the Immaterial Labour Conference, held at Keynes Hall, Kings' College, University Of Cambridge, 28-30 April 2006. Paper Accessed on the 24/04/08 online, at: <http://www.geocities.com/immateriallabour/dowlingpaper2006.html> .
- Drancourt, N. (1992) “L' idée de précarité revisitée”, *Travail et Emploi*, no 52.
- Durkheim, É. (1978/1893) *De la Division du Travail Social*, Paris: PUF.
- Ehrenberg, A. (1995) *L' Individu Incertain*, Paris: Calmann-Lévy.
- ΕΣΥΕ (2005) *Ερευνα Εργατικού Δυναμικού*.
- Fowler, W.F. (1920) *Roman Essays and Interpretation*, Oxford: Clarendon Press.
-

- Gallie, D. & Paugam, S. (2002) *Social Precarity and Social Exclusion*, Report for the European Commission Based on Eurobarometer 56.1.
- Gaulejac, V. de. (1996) *Les Sources de la Honte*, Paris: Desclée de Brouwer.
- Haraway, D. (1991) *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*. New York: Routledge.
- Hardt, M. and A. Negri (2000) *Empire*, Cambridge, USA: Harvard University Press
- Hardt, M. and A. Negri (2005) *Multitude – War and Democracy in an Age of Empire*, London: Penguin Books.
- Harvey, D. (1989) *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell Publishers.
- Heidegger, M. (1998) *Είναι και Χρόνος*, Αθήνα: Εκδόσεις Δωδώνη.
- Hochschild, A. R. (1997) *The Time Bind: When Work Becomes Home and Home Becomes Work*. New York: Metropolitan/Holt.
- Huez, D. (1998) “Santé et précarisation du travail”, in J. Lebas & Pierre Chauvin (éds.) *Précarité et Santé*, Paris: Flammarion.
- INE/ΓΣΕΕ (2008) *Ετήσια Έκθεση για το 2007*, Αθήνα: INE/ΓΣΕΕ.
- Ιωσηφίδης, Θ. (2001) ‘Συνθήκες Εργασίας τριών Μεταναστευτικών Ομάδων στην Αθήνα’, στο Αθ. Μαρβάκης, Δ.Παρσάνογλου, Μ. Παύλου, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Καντ, Ι. (2002) *Κριτική της Κριτικής Δύναμης*, Αθήνα: Εκδόσεις Ιδεόγραμμα.
- Κουζής, Γ. (2001) “Εργασιακές Σχέσεις και ευρωπαϊκή ενοποίηση: ευελιξία και απορρύθμιση ή αναβάθμιση της εργασίας;”, *Μελέτες INE/ΓΣΕΕ/ΑΔΕΔΥ*, αρ. 14.
- Κουζής, Γ. (2008) “Αγορά Εργασίας: Μήτρα της Ανθρώπινης Οδύνης”, στο Ν. Παναγιωτόπουλος, (επιμ.)(2008) *Η Απομάγευση του Κόσμου*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπο/ΕΚΚΕ.
- Λαμπριανίδης, Λ. & Λυμπεράκη, Α. (2000) *Αλβανοί Μετανάστες στην Θεσσαλονίκη: Διαδρομές Ενημερίας και Παραδρομές Δημόσιας Εικόνας*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- La Rosa, E. (1998) *Santé, Précarité et Exclusion*, Paris: PUF.
- Lazaridis, G. (1996) ‘Immigration to Greece: a critical evaluation of Greek Policy’, *New Community, the journal of the European Research Centre on Migration and Ethnic Relations*, vol. 2(2), pp. 335-348.
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984) *Stress, Appraisal and Coping*, New York: Springer Publications.
- Lazarus, A. (1995) *Une Souffrance qu' on ne peut plus Cacher*, Rapport du Groupe du Travail Ville, Santé Mentale et Exclusion Sociale, DIV/DIRMI.
-

- Lazzarato, M. (1996): 'Immaterial Labour', in P. Virno and M. Hardt (eds.), *Radical Thought in Italy: A Potential Politics*, Minneapolis: University of Minnesota Press; text used here archived at www.generation-online.org/c/immateriallabour3.htm (last accessed 24/4/2008).
- Letourneux, V. (1998) *Precarious Employment and Working Conditions in Europe*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Lewchuk, W., de Wolff, A. & King, A. (2003) 'From Job Strain to Employment Strain: Health Effects of Precarious Employment', *JustLabour*, vol. 3, pp. 23-35.
- Llorca, M.-C. & Cazals-Ferré, M.-P. (2004) "Précarité, Chômage: La Situation Française", στο P. Tap & M. de Lourdes Vasconcelos (éds.)(2004) *Précarité et Vulnérabilité Psychologique*, Ramonville Saint-Agne: Éditions érès.
- Maruani, M. & Reynaud, E. (1993) *Sociologie de l' Emploi*, Paris: La Découverte.
- Mingione, E. & Magatti, M. (1994) *Report on informal employment in the countries of the European Union*, Italy: dattiloscritto.
- Ναυτεμπορική (1/02/2008) "Αρνητικά Στοιχεία για την Ανεργία στους Νέους κάτω των 25 ετών", *Οικονομία*, σελ. 5, Αθήνα.
- Neilson, B. & Rossiter, N. (2005) 'From Precarity to Precariousness and Back Again: Labour, Life and Unstable networks', in *FibreCulture*, issue 5 – Multitudes, Creative Organisation and the Precarious Condition of New Media Labour, accessed on-line on the 24/04/08 at: <http://journal.fibre-culture.org/issue5/index.html>
- Oheix, P. (1981) *Contre la précarité et la pauvreté : 60 propositions*, Ministère du Travail et de la Participation.
- Oxford University Dictionary, Illustrated (1965) Revised && Edited by R.C.T. Onions, Oxford: Oxford University Press.
- ΠΑΕΠ (2004) *Επετηρίδα Αγοράς Εργασίας 2004*, Αθήνα: Παρατηρητήριο Απασχόλησης.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (2005) *Η Οδύνη των Ανέργων*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπον.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (2008) "Κοινές Έννοιες και Παθήματα", στο Ν. Παναγιωτόπουλος, (επιμ.) (2008) *Η Απομάγευση του Κόσμου*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπο/ΕΚΚΕ.
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (επιμ.)(2008) *Η Απομάγευση του Κόσμου*, Αθήνα: Εκδόσεις Πολύτροπο/ΕΚΚΕ.
- Paugam, S., Zoyem, J.P. & Charbonnel, J.M. (1993) 'Précarité et risque d' exclusion en France', *Documents du CERC*, no 109, 3è trimestre, Paris: CERC.
- Paugam, S. (2000) *Le Salarié de la précarité*, Paris: Puf.
- Pitrou A. (1978) *La vie précaire, des familles face à leurs difficultés*, Paris: Études CNAF.
-

- Rancière, J. (1989) *The Nights of Labor: The Worker's Dream in Nineteenth Century France*, Philadelphia: Temple University Press.
- Rapport de l' Observatoire National de la Pauvreté et de l' Exclusion Sociale 2005-2006 (2006), Paris: La Documentation Française.
- Rodgers, G. & Rodgers, J. (eds.)(1989) *Precarious Jobs in Labour Market Regulation: The Growth of Atypical Employment in Western Europe*, Brussels: International Institute for Labour Studies/ Free University of Brussels.
- Schnapper D., 1989, “Rapport à l’emploi, protection sociale et statuts sociaux”, *Revue française de sociologie*, XXX, 1, p.3-29.
- Seeman, M. (1959) “On the Meaning of Alienation”, *American Sociological Review*, vol. 24(6), pp. 783-791.
- ΣΕΠΕ (2004) *Ετήσια Έκθεση του Σώματος Επιθεωρητών Εργασίας*, Αθήνα: Υπουργείο Εργασίας.
- Sordes-Ader, F. (1996) “Les Conséquences psychologiques du Cancer: Anxiété, estime de soi, projets et strategies de coping des adolescents”, thèse nouveau régime, sous la direction de Pierre Tap, Toulouse le Mirail.
- Sordes-Ader, F. & Lacoste, S. (2004) “Des Trajectoires de vie à la gestion de la précarité”, στο P. Tap & M. de Lourdes Vasconcelos (éds.)(2004) *Précarité et Vulnérabilité Psychologique*, Ramonville Saint-Agne: Éditions érès.
- Sordes-Ader, F., Tap, P. & Vasconcelos, M.de L. (2004) “Précarité socio-économique, intégration sociale et vulnérabilité psychosociale: comparaisons franco-portugaises (recherche empirique)”, στο P. Tap & M. de Lourdes Vasconcelos (éds.)(2004) *Précarité et Vulnérabilité Psychologique*, Ramonville Saint-Agne: Éditions érès.
- Στρατούλης, Δ. (2005) *Οι Εργασιακές Σχέσεις στη Δίνη του Νεοφιλελεύθερου Τυφώνα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Tsianos, V. & Papadopoulos, D. (2006) 'Precarity: A Savage Journey to the Heart of Embodied Capitalism', paper delivered at the Immaterial Labour Conference, held at Keynes Hall, Kings' College, University Of Cambridge, 28-30 April 2006. Paper Accessed on the 24/04/08 online, at: <http://www.geocities.com/immateriallabour/tsianospapadopaper2006.html>.
- Ψημμένος, Ι. (2001) ‘Νέα Εργασία και Ανεπίσημοι Μετανάστες στην Μητροπολιτική Αθήνα’, στο Αθ. Μαρβάκης, Δ.Παρσάνογλου, Μ. Παύλου, *Μετανάστες στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Zukin, S. (1995) *The Cultures of Cities*, Oxford: Basil Blackwell.
-